

Prof. Univ. Dr. Habil.
Ion Marian Croitoru,
Univ. „Valahia”, Târgoviște,
Univ. „1 Decembrie 1918”,
Alba Iulia

Dr. Oana-Mădălina
Popescu,
Biblioteca Academiei
Române, București

Motive zoomorfe și fantastice în decorația hrisoavelor brâncovenești (I)

1. Introducere

Între diferitele tipuri de izvoare istorice scrise, actele de cancelarie ocupă un loc aparte, fiind cunoscute pentru bogăția și varietatea informațiilor pe care le oferă, reliefând aspecte de ordin politic, social-economic, cultural-religios, lingvistic, genealogic etc. Din acest motiv, hrisoavele, adică acele acte oficiale emise de către domn și autentificate cu semnătura lui autografă, dar și cu sigiliul țării și mărturia marilor boieri ai Divanului, scrise de către diecii cancelariei voievodale, au fost publicate sistematic, începând cu secolul trecut, cele din Țara Românească în cadrul *Seriei B* a colecției *Documenta Romaniae Historica*. Având în vedere, însă, cantitatea impresionantă a pieselor, efortul de a le identifica și aduna (pentru că sunt păstrate în instituții diferite, în biblioteci, arhive naționale și județene, răspândite pe tot cuprinsul țării), dar ținând cont, în primul rând, de dificultatea citirii și înțelegerii textului, editarea lor în manieră științifică a ajuns, pentru spațiul muntean, abia în timpul domniei lui Constantin Șerban (1654–1658, 1660), ultimul volum al *Seriei* acoperind anul abia 1657¹. De precizat că, în mod separat, au mai fost tipărite (pe lângă în diferite reviste cu articole individuale), ca text și facsimil, alte numeroase acte, iar pentru perioada domniei Sfântului Martir Constantin Brâncoveanu (1688–1714) au apărut, relativ de curând, cu ocazia împlinirii a trei sute de ani de la mucenicia sa pentru credința strămoșească (1714), cataloage cu documente deținute de Biblioteca Academiei Române² și de Arhivele Naționale³, în condiții grafice deosebite, ceea ce permite și observarea anumitor particularități, de pildă, cum sunt cele ale modului de decorare. În prezentul studiu, ne propunem să urmărim tocmai acest aspect, dorind să reliefăm o categorie specială a miniaturilor

¹ Vezi *Documenta Romaniae Historica* (DRH), B, Țara Românească, 1657, ed. Cheorghe LAZĂR (coord.), Oana Rizeșcu, Elena Bedreag, Florina-Manuela Constantin, București, Ed. Academiei Române, 2024.

² Vezi *Constantin Brâncoveanu. Documente din Colecțiile Bibliotecii Academiei Române*, ed. Biblioteca Academiei Române & Mitropolia Olteniei, București & Craiova, Ed. Mitropolia Olteniei, 2014.

³ Vezi Claudiu Victor TURCITU, *Constantin Basarab Brâncoveanu. Portret domnesc și retrospectiva unei epoci (1654–1714)*, vol. I–II, București, DAR Publishing Development, 2018 (vol. I), 2019 (vol. II).

brâncovenești, și anume, motivele zoomorfe, reale și fantastice, precum și să percepem sensul prezenței lor pe acest tip de acte, care, reprezentând surse oficiale, implică statul și nu persoana particulară a voievodului.

Așadar, cât privește analiza noastră, avem în vedere câteva hrisoave emise de către Sfântul Martir Constantin Brâncoveanu și decorate cu miniaturi animaliere, menționând că, atunci când sunt ornate (căci, pot fi și simple), actele perioadei respective au preponderent elemente florale, care sunt reprezentate singure sau în buchete, mari, colorate (s-a folosit mult roșu pal spre roz și lichid de aur), elaborat și detaliat redat, plasate în frontispiciu, în compoziția literei inițiale, la chenarul lateral și sub text, de o parte și alta a monogramei domnești, conferind materialului echilibru, simetrie și eleganță. După cum se poate constata din literatura de specialitate, studiile asupra miniaturilor brâncovenești s-au axat pe cercetarea manuscriselor și doar sporadic pe analiza hrisoavelor, eventual pentru a fi comparate piese provenind de la același copist, stabilind, însă, că *suntem îndreptățiți să vorbim despre un „stil” brâncovenesc*⁴, *mai ales datorită remarcabilei unități pe care o reprezintă decorul vegetal din toate domeniile creației artistice. Minimele diferențe care pot fi înregistrate nu provin din structura repertoriului decorativ, ci din concepția decorării spațiului*⁵. S-a constatat, prin urmare, că există un paralelism între ornamentele gravurilor din tipăriturile brâncovenești și decorul pietrelor de mormânt și al portalurilor de biserici, precum și între decorul vegetal al manuscriselor și cel al hrisoavelor epocii respective⁶. Cu toate acestea, altele sunt tipurile miniaturilor actelor brâncovenești, care, deși cunoscute, nu a fost cercetate cu predilecție.

Ne-au atras atenția elementele zoomorfe⁷, de altfel, foarte frumoase, nu

4 Despre diferitele limite cronologice ale stilului brâncovenesc în artă, identificate cu domnia Sfântului Martir Constantin Brâncoveanu, dar și cu domniile voievozilor Șerban Cantacuzino și Nicolae Mavrocordat sau, și mai generos, cu perioada de la mijlocul secolului al XVII-lea la mijlocul secolului al XVIII-lea, vezi trimerile bibliografice la Violeta BARBU, *Miniatura brâncovenească*, București, Ed. Meridiane, 2000, p. 105, nota 2; mai vezi și Florin CONSTANTINIU, *O istorie sinceră a poporului român*, ed. a IV-a, București, Ed. Univers Enciclopedic Gold, 2010, p. 177: *În Țara Românească, lungă domnie a lui Constantin Brâncoveanu (1688-1714) concordă cu afirmarea unui stil specific, denumit brâncovenesc, sinteză a unor elemente renascentiste și baroce, grefată pe vechile tradiții artistice locale.*

5 Violeta BARBU, *Miniatura brâncovenească*..., p. 19.

6 Violeta BARBU, *Miniatura brâncovenească*..., p. 19, cu referire la alte surse bibliografice, precum: Teodora Voinescu, „Observații asupra stilului brâncovenesc. Portalul”, în *Studii și cercetări de istoria artei (SCIA)*, XV, 1968, nr. 1, p. 12; Ion Barnea, „Un miniaturist roman din secolul al XVIII-lea: Popa Flor”, în *Biserica Ortodoxă Română (BOR)*, LXXI, 1948, nr. 11-12, p. 591; vezi și Tereza Sinigalia, „Arta în Țara Românească”, în *Istoria românilor*, vol. V, coord. acad. Virgil Cândea, București, Ed. Enciclopedică, 2003, pp. 966-979: *Ceea ce deosebește acest stil față de arta altor epoci este o unitate de viziune globală și de detalii regăsite în arhitectură, în pictură și în artele decorative. Motive comune – vrejuri de acant învolte, flori de alun, lălea sau heliant – tratate de o manieră similară, dar în tehnici diferite, apropiere decorul arhitectural de ornamentica picturii, a broderiei, a lemnului sculptat în iconostas și mobilier liturgic, a argintăriei sau chiar a decorației de carte (ibidem, p. 977).*

7 Pagina de titlu a cărții Pogrebania, tipărită la Târgoviște, în 1650, preconizează încadrările cu caracter livresc ale portalurilor spătarului Mihai Cantacuzino. De asemenea, în sculptura epocii brâncovenești se foloseau ornamente zoomorfe, chiar la iconostas, între elemente întâlnindu-se păsări, balaur înaripat, scoică, leu, lup, delfin, șarpe, șarpele terminat printr-un vrej, precum la iconostasul bisericilor din Filipești de Pădure (1692) și Măgureni (1693-1694), precum și la paraclisul curții domnești din Mogoșoaia (1705), cărora li se poate adăuga portalul bisericii Fundeniei Doamnei (1699) și ansamblul de la Cotroceni (1683), vezi Teodora Voinescu,

doar pentru că sunt întâlnite mai rar atât pe actele brâncovenești, cât și, în general, pe hrisoave, în raport cu ilustrația florală care abundă, dar și pentru că am încercat să înțelegem care este rostul reprezentării unor animale pe documentele oficiale de stat, solemne, și care se referă la probleme punctuale, administrative, juridice, nu la literatură, mitologie etc. Din cercetările întreprinse anterior asupra ilustrațiilor hrisoavelor, am stăruit asupra celor care redau chipuri sfinte⁸, spunând că ele subliniază o societate și concepție de stat creștină, specifică Ortodoxiei, neavând doar un rol decorativ, ci constituind adevărate mărturii ale autonomiei Țărilor Române în raport cu Imperiul Otoman, care, în conformitate cu statutul de protecție tributară, le garanta păstrarea instituțiilor, precum Biserica și Domnia creștină⁹. În consecință, actele cu icoane¹⁰ mărturiseau (dacă ne referim doar la decorul lor, notând, însă, faptul că și textul în sine se deschidea, adesea, cu citate din *Vechiul și Noul Testament*, dar și din Sfinții Părinți) existența unui stat creștin, în timp ce elementele florale evidențiau gustul și sensibilitatea miniaturistilor din scriptorii pentru frumos, care, prin simbolurile heraldice gravate, subliniau solemnitatea actelor și implicarea statului în ansamblu și nu a voievodului, ca persoană. În plus, prezențele animaliere, reale sau fantastice, pe același documente indică mai mult decât un simplu rol decorativ, contrastând, prin ciudătenia reprezentării lor, cu sobrietatea surselor și a emitenților.

Amintindu-ne de prezențele animaliere în arhitectura și sculptura bisericească munteană a timpului¹¹, în pictura religioasă, în mozaicurile bizantine¹², în grafica de carte¹³, precum și de simbolurile animaliere

⁸ „Observații asupra stilului brâncovenesc. Portalul”..., p. 12; Florentina Dumitrescu, „Observații asupra stilului brâncovenesc. Decorația iconostasului”, în SCIA, XV, 1968, nr. 1, pp. 26-27.

⁸ Vezi Oana-Mădălina POPESCU, *Minunat este Dumnezeu întru sfinții Lui. Chipuri sfinte în vechi hrisoave românești*, ed. a II-a, București, Ed. Dinasty Books Proeditură și Tipografie, 2021.

⁹ Mihai MAXIM, „Țările Române și Imperiul Otoman”, în *Istoria românilor*, vol. V..., pp. 803-851; Ion I. Croitoru, *Ortodoxia și Apusul în tradiția spirituală a românilor. Unitatea Ortodoxiei și apărarea credinței ortodoxe în fața propagandei protestante din secolul al XVII-lea*, vol. I, Târgoviște, Ed. Cetatea de Scaun, 2012, pp. 85-97.

¹⁰ Folosim sensul de icoane pentru a descrie imaginile Sfinților, Îngerilor, Maicii Domnului și Mântuitorului Iisus Hristos, redată în manuscrise și tipărituri, conform canoanelor picturii bisericești, trecând peste rolul lor liturgic și de cinstire, întâlnit în locașurile de cult sau în locuințele credincioșilor.

¹¹ Violeta BARBU, *Miniatura brâncovenească...*, p. 106, notele 33-34, cu trimitere la Pavel CHIHAIA, „Un sculptor roman din epoca brâncovenească”, în *Revista Muzeelor*, XV, 1968, n. 1, p. 22: sculpturile în piatră zoomorfe de la bisericile Colțea, Fundenii Doamnei, Bordești, Câmpulung, Berca, Râmnicu-Sărat sunt opera unei singure echipe, condusă de către Lupu Sărățan; vezi și Cătălina VELCULESCU, Ileana STĂNCULESCU, Iuliana DAMIAN, „Grifoni și trandafiri în vremea lui Constantin Brâncoveanu”, în *Spiritualitatea mărturisitoare a culturii românești în vremea lui Constantin Brâncoveanu*, coord. Pr. Dr. Ștefan Zară, colecția *Studia academica*, vol. I, Râmnicu Vâlcea, Ed. Praxis a Arhiepiscopiei Râmnicului, 2014, pp. 173-200.

¹² De pildă, asemenea reprezentări animaliere sunt întâlnite în mozaicurile bazilicii bizantine de la Bir-Ftouha, Tunisia, lângă vechea Cartagină, datând din secolele V-VI, sau în opaițe decorate cu cerbi, descoperite în zonă, la Tebessa (secolele III-V), cerbii fiind plasați deasupra unui potir, arătându-se, astfel, legătura cu Dumnezeiasca Euharistie (Louis CHARBONNEAU-LASSAY, *La mystérieuse emblématique de Jésus-Christ. Le Bestiaire du Christ*, Ed. Albin Michel, Paris, 2006, p. 255). Cât privește spațiul românesc, pentru prezența cerbilor în pictura unor biserici din Țara Românească și Moldova vezi, de pildă, Victor BRĂTULESCU, *Elemente profane în pictura religioasă*, extras din *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, XXVII (1934), București, 1936.

¹³ În *Biblia pauperum*, o ediție olandeză din secolul al XV-lea, apare, în compoziția Răstignirii Domnului și o imagine cu înălțarea de către Moise a șarpelui, iar pe o pagină decorată manual a *Bibliei latine (Vulgata)*, tipă-

ale Sfinților Evangheliști¹⁴, am încercat să deslușim sensul prezenței lor pe actele de stat, considerând că, dincolo de frumusețea decorației, ele pot transmite și un mesaj. Dacă anterior am analizat cu predilecție documente muntene cu animale (cerbi, păsări de mai multe feluri, acvile, vulturi, păuni, bufnițe, melci, șerpi, dragoni, balauri, cai înaripați, sirene, mascheroni), luând ca repere intervalul cronologic 1614–1675¹⁵, în cele ce urmează, vom avea în vedere, așadar, hrisoavele brâncovenești, limitându-ne, totuși, la câteva exemple concrete. Se cuvine precizat că ne vom referi, de data aceasta, în cele două părți ale studiului nostru, la acte ilustrate cu șerpi și, respectiv, păsări, reprezentând elemente care apar și în sculptura epocii brâncovenești, dar care țin de tradiția bizantină (care are, la rândul ei, și o componentă orientală), preluată în Țara Românească, în timp ce alte motive, precum delfinul în sculptură sau sirenele în miniatură și gravură¹⁶, apar sub influența artei occidentale, prin circulația cărții venețiene în spațiul românesc sau a unor tipăriturii kievene, ultimele purtând, la rândul lor, influențe baroce¹⁷.

Ca reper spațial și temporal, menționăm că am întâlnit decor animalier pe hrisoave în Țara Românească și nu în Moldova, iar, ca datare, ele provin din timpul domnului Radu Mihnea¹⁸, când egumenia mănăstirii Dealu era ocupată de către vestitul ierarh și caligraf Matei al Mirelor, plasându-ne, așadar, la începutul secolului al XVII-lea, pentru ca, spre mijlocul aceluiași secol, adică în vremea domnului Matei Basarab (1632–1654) și a învățatului Udriște Năsturel (1596–1658/1659), fratele soției sale,

rită la Mainz, în jur anilor 1450–1456, de către tipograful Johannes Gutenberg, Johannes Fust și Peter Schöffer, vedem diferite tipuri de păsări colorate; pe pagina de titlu a *Noului Testament*, tipărit la Ostrog, în 1580, observăm un inorog (unicorn) și un cerb; gravura cu *Trei Sfinți Imnografi*, întâlnită în *Octoihul* de la Cetinje, tipărit, în 1494, de către tipograful ieromonah Macarie, redă mai multe animale și ființe fantastice. Pentru detalii, vezi Cornel TATAI-BALTĂ, Anca Elisabeta TATAY, *Incursiune în xilogravura europeană de la începuturi până la 1600*, Cluj-Napoca, Ed. Mega, 2026, pp. 19, 21, 103, 107.

14 Simbolurile animaliere consacrate ale Sfinților Evangheliști sunt: om înaripat pentru Sfântul Evanghelist Matei, leul pentru Sfântul Evanghelist Marcu, vițelul pentru Sfântul Evanghelist Luca și vulturul pentru Sfântul Evanghelist Ioan.

15 Vezi Prof. univ. dr. habil. Ion Marian CROITORU, Dr. Oana-Mădălina POPESCU, „Rafinament artistic și înnoire simbolică: continuitatea tradiției și apariția unor noi motive creștine în arta miniaturistică și ornamentica hrisoavelor voievodale de la Târgoviște și București, în secolul al XVII-lea”, studiu dat spre publicare în volumul *Voievozi de la Târgoviște – ctitori de spiritualitate ortodoxă*, care urmează să apară la Editura Arhiepiscopiei Târgoviștei, în anul curent.

16 Spre exemplu, un hrisev decorat cu sirene a fost emis de către domnul Grigorie I Chica, la 26 februarie 1673, în favoarea jupănesei Elina și a surorii sale, Vlădaia, cărora le întărea părți din Căzăneștii de Sus, județul Ialomița, în urma mai multor judecăți pe care ele le-au avut cu rudele lor, pentru o parte de zestre [Oana-Mădălina Popescu, „Elemente fantastice în decorația unui hrisev muntean din secolul al XVII-lea”, în *Tezaur*, VII, 2026, nr. 6 (iunie), pp. 4–5].

17 *Pasărea și șarpele sunt cuprinse în repertoriul ornamental bizantin și folosite în arta munteană de foarte timpuriu [...] delfinul rămâne, astfel, singurul motiv zoomorf adus din arta italiană, în această vreme târzie, odată cu suflul occidental* [Florentina DUMITRESCU, „Observații asupra stilului brâncovenesc. Decorația iconostasului”..., p. 39; vezi și Cornel TATAI-BALTĂ, „Cunoașterea xilogravurii ucrainene în diferitele centre tipografice românești (sec. XVII–XIX)”, în *Transilvania*, 2017, nr. 4–5, pp. 7–15].

18 El a domnit de patru ori în Țara Românească (1601–1602, 1611, 1611–1616, 1620–1623) și de două ori în Moldova (1616–1619, 1623–1626).

să fie constată continuitatea și chiar folosirea respectivului decor relativ deasă pe documente de stat, culminând în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, perioadă în care s-a redactat și manuscrisul trilingv al mitropolitului Ștefan I al Ungrovlahiei (1648–1653, 1655–1668)¹⁹, *Slujebnicul*²⁰, care prezintă numeroase similitudini cu miniaturile actelor de cancelarie din aceeași perioadă. Detaliul ne sugerează că aceste compoziții animaliere și fantastice au fost lucrate de către aceiași artiști, autohtoni sau din alte spații, cu influențe ale miniaturilor zoomorfe orientale, dar care au activat în Țara Românească, fiind familiarizați cu acest tip ornamental, precum și de către ucenicii lor, formați în același spirit.

Decorul animalier este întâlnit, pentru această perioadă, în manuscrise și tipărituri religioase, precum, de pildă, în *Liturghiere*, realizate în Țara Românească sau având o intensă circulație în respectivul spațiu. În vremea Sfântului Martir Constantin Brâncoveanu, decorul animalier se păstrează încă pentru documente, deși, domină ornamentica vegetală și florală, pentru ca, ulterior, din epoca fanariotă, să fie folosit mai rar, cu rezultatul că doar unele dintre elementele zoomorfe vor cunoaște o frecvență mai mare. Dintre aceste motive mai des întâlnite, care s-au menținut până în secolul al XIX-lea, cu rol simbolic, nu doar estetic, menționăm șerpii. În cele ce urmează, dăm câteva exemple de asemenea documente brâncovenești, iar, la final, încercăm să stabilim valoarea simbolică a aces-

tor reprezentări, luând ca repere cuvintele Mântuitorului Iisus Hristos, *fiți dar înțelepți ca șerpii și blânzi ca porumbeii* (Matei 10: 16).

2. Hrisoave brâncovenești

La 5 decembrie 1688, domnul Constantin Brâncoveanu îi întârea boierului Mihai Cantacuzino (1640–1716), fost mare spătar, 250 de stânjeni de moșie în Fundeni, lângă București, primiți de la fostul domn Șerban Cantacuzino (1678–1688), adăugându-i, la rândul său, alți 250 stânjeni în zonă, din moșia domnească. Actul este interesant prin conținut, dar, pentru studiul nostru, mai ales din prisma decorăției, având inițiala M (de la *Milostieiu Bojieiu*, adică *Din mila lui Dumnezeu*, reprezentând, în epocă, așa numită formulă a devoțiunii) ornată cu doi șerpi, redați spate în spate, cu gurile deschise și limbile scoase, având corpurile împletite între ei, iar cozile terminate în două vrejuri de flori; deasupra lor se observă o coroană, iar pereții literei sunt redați ca două coloane antice, întreaga compoziție fiind încadrată într-un dreptunghi, delimitat de un chenar dublu. Hrisovul, care are în frontispiciu stema Țării Românești (acvila cruciată), monograma domnească în chinovar, sigiliul timbrat mobil și semnătura autografă a voievodului, este scris pe pergament de către Radu șufar²¹, fiul lui Gherghie șufar, un copist cunoscut în epocă, de origine din Târgoviște, vechea capitală munteană și renumit centru cultural și bisericesc. Acest model (cu doi șerpi plasați în interiorul literei, cu corpurile răsucite între ei, iar nu urcând fiecare separat, lateral, pe cei doi stâlpi ai inițialei) este mai rar întâlnit în comparație cu cel

¹⁹ Despre acest ierarh vezi, de pildă, Ion I. CROITORU, *Ortodoxia și Apusul în tradiția spirituală a românilor. Unitatea Ortodoxiei și apărarea credinței ortodoxe în fața propagandei protestante din secolul al XVII-lea*, vol. I..., pp. 388–391.

²⁰ Vezi *Slujebnicul mitropolitului Ștefan al Ungrovlahiei*. Ms. rom. 1790 de la Biblioteca Academiei Române - București, vol. I-II, ed. Ileana Stănculescu, vol. III, ed. arhim. Policarp CHIȚULESCU, București, Ed. Basilica, 2021.

²¹ Termenul *șufar* / *șafar*, etimologic de origine polonă, are, printre altele, sensul de administrator sau negustor de vite, cai [Dicționarul limbii române (DLR), tom XV, Academia Română & Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan-Al. Rosetti”, București, Ed. Academiei Române, 2010, p. 59].

de al doilea, dar îl regăsim utilizat și pe un alt hrisov, emis la numai câțiva ani, scris de către același copist, pe care îl vom prezenta ulterior (Fig. 1).

În acest document, sunt date detalii despre circumstanțele în care Mihai Cantacuzino a ajuns să se bucure de daniile domnești. Astfel, aflăm că, pe de o parte, el avea teren în Fundeni, în matca Colentinei, unde dorea să-și facă un heleșteu; pe de altă parte, alături se afla o moșie domnească, care nu aducea niciun folos, fiind plină de mărăcini; drept consecință, fostul domn Șerban Cantacuzino, făcând sfat cu mitropolitul țării, Teodosie, și cu boierii, a decis să-i acorde boierului Mihai Cantacuzino 250 de stânjeni. Ulterior, pentru a i se lărgi suprafața, domnul Constantin Brâncoveanu, după ce a văzut actul anterior, i-a mai acordat boierului respectiv alți 250 de stânjeni, tot dintr-o moșie domnească, neproductivă, tocmai pentru a se putea face un heleșteu, cu moară, spre folosul casei boierului. Așadar, hrisovul era emis în beneficiul *cinstului și credinciosului boiarinului Domniei Méle, Mihaiu Cantacuzino, biv vel spătar și filor dumisale, câți Dumnezeu îi va dăru, ca să-i fie dumisale mila și darul cel care l-a avut de la dumnealui răposatul unchiul Domniei Méle, Șerban Cantacuzino voievod, pre deplin și stătătoriu, cu care milă și dar l-au dăruit pre dumnealui cu moșie aici în câmpul orașului Bucureștilor, însă cu moșie domnească stânjeni 250, care iaste despre târgul dă <a>fară și măрге pren tufele orașului, până ce dă cu capul moșiei cel den jos în matca Colentinii, care se hotăraște den sus cu moșia mănăstirii Căldărușanilor și den jos cu moșia mănăstirii lui Mărcuță [...] pentru că fiindu moșie domnească și văzându-o Domnia lui că iaste plină și încărcată de tufe și de mărăcini și nu iatse de nicio hrană, nici aduce domniei niciun venit [...] i-am mai dăruit moșie tot pre lângă aceasta, care iaste tot domnească, 250 stânjeni*²². De asemenea, mai aflăm că Mihai Cantacuzino avea o bucată de teren, în vecinătate, de zestre, iar, în împrejurimi, mai dețineau ocini, în afara Domniei, mănăstirile Căldărușani și cea a lui Mărcuță. Cei 500 stânjeni primiți în dar de la cei doi voievozi, cu care, de altfel, se și înrudea, se adăugau celor pe care boierul îi avea de zestre, urmând ca el să valorifice zona, pentru că dorea, așa cum ne spune textul, să facă un heleșteu cu moară în Fundeni, în matca Colentinei. Alte terenuri intraseră, prin schimb, în proprietatea lui Mihai Cantacuzino. De exemplu, într-un act din 20 iunie 1686, se atestă că boierul făcuse un schimb cu Paisie, egumenul mănăstirii Radu-Vodă din București, primind de la obște un ostrov în apa Colentinei, numit *Între Lacuri*, dându-i mănăstirii o moșie în satul Parapanul, menționat în text ca fiind în județul Ialomița²³.

pg. 75 sus Fig. 1 BAR, *Doc. Ist.*, MMVII/30 1688 decembrie 5.

Domnul Constantin Brâncoveanu îi întărește spătarului Mihai Cantacuzino 250 stânjeni de moșie, în Fundeni, primiți de la domnul Șerban Cantacuzino, și îi dăruiește, la rândul său, alți 250 stânjeni, în zonă, din moșia domnească. Hrisov decorat cu doi șerpi, încolăciți pe litera inițială M. Act scris de către Radu șufar, fiul lui Gherghe șufar.

jos Fig. 2 ANIC, *Achiziții Noi*, XXXI/9 1690 mai 2, București. Domnul Constantin Brâncoveanu îi întărește lui Marco din Ploiești mai multe locuri, în Dealul Cernăteștilor. Hrisov decorat cu doi șerpi, încolăciți pe litera inițială M. Act scris de către Radu șufar, fiul lui Gherghe șufar din Târgoviște.

²² BAR, *Doc. Ist.*, MMVII/30.

²³ Paraipani sau Parapani, sat din județul Vlașca, ulterior, Vedea, în județul Ilfov, vezi Melentina BÂZGAN, *Indicatorul localităților medievale din Țara Românească până la 1831*, București, Ed. Cartea Universitară, 2004, p. 73. Actualmente, satul respectiv și-a păstrat denumirea de Vedea, dar se află în județul Giurgiu.

Schimbul mulțumea ambele părți, pentru întregirea domeniilor, căci boierul dorea să facă un heleșteu, primind chiar o zonă lângă apă, oferindu-i mănăstirii alți stâneni (117, cumpărați anterior de către boier de la Radu, feciorul popei lui Stan din acel sat, și alți 140 de la Oancea și alți localnici) în Parapanul, unde mănăstirea mai avea pământ, alți 140 de stâneni, dăruiți anterior de către Stan iuzbașa²⁴.

La 2 mai 1690, același domn Constantin Brâncoveanu îi întărea căpitanului Marco din Ploiești un număr de pogoane de vie și un loc sterp în Dealul Cernăteștilor, cumpărate de la Stan Brașoveanu, emițând, în acest sens, un hrisov, pe suport de hârtie, realizat cu cerneală neagră și roșie (ultima doar pentru intitulăție, monograma domnească și unele detalii), act care, la final, redă și numele copistului: *Și am scris eu, Radul șufariul, sin²⁵ Gherghie șufariul din Târgoviște, aici în cetatea București, în luna mai, 2 dni²⁶, în cursul anilor 7198 <1690>*²⁷. Documentul este interesant, din prisma studiului nostru, prin decorația sa, el având litera inițială M, a cărei semnificația am indicat-o în descrierea documentului anterior, împodobită cu elemente florale, dar și cu doi șerpi, având corpurile răsucite, capetele îndreptate fiecare în altă parte, gurile deschise, astfel că la cel din stânga se observă și trei dinți; cozile se termină la capete sub forma unor buchețe de flori, detaliu reluat, de altfel, și în sculptura brâncovenească²⁸; deasupra lor se află o coroană închisă, întreaga compoziție fiind încadrată într-un dreptunghi. Șerpii sunt re-

dați împreună, între cele doi stâlpi ai literei M, deși, în alte cazuri, ei urcă separat, fiecare încolăcit pe câte unul dintre picioarele inițiale. Remarcăm, de asemenea, că, în această compoziție, șerpii stau spate în spate, pe când, în alte miniaturi, ei sunt afronțați. În frontispiciu, s-a redat stema Țării Românești, adică acvila cu cruce în cioc, având soarele și luna de o parte și de alta, întreaga compoziție fiind plasată pe un scut rotund, cu chenar lat, împodobit cu flori (Fig. 2).

Din cuprinsul textului, aflăm că pogoanele de vie, *unele întemeiate și făcătoare, iar alte pogoane de loc sterpu, care facu pogoane* ⁶²⁹, fusese-ră anterior ale lui Stan Brașoveanu din Ploiești, care, la rândul său, le cumpărase de la Toma și Odor, și i le vânduse lui Marco, pentru 141 taleri (câte 33 de taleri pentru un pogon *făcătoriu*³⁰ și 12 taleri pentru un *pogon de țelină sterpu*³¹), de a lui bunăvoie, avându-i ca martori pe vecini, dar și în virtutea unor zapise. Ultimele detalii amintite nu erau la întâmplare, ci pentru a se sublinia faptul că vânzarea se făcuse corect, cu respectarea dreptului de preemțiune, altfel spus, cu înștiințarea și încuviințarea vecinilor, care, alături de rude, beneficiau de cumpărare preferențială. În baza acestor constatări asupra legalității tranzacției, voievodul îi întărea lui Marco căpitan și urmașilor săi pogoanele respective, ca proprietate deplină, *stă-tătoare și de baștină*³², după cum se menționa în actul autenticat, prin enumerarea marilor boieri ai Divanului, prin semnătura autografă a domnului și aplicarea sigiliului.

Un alt act ornat cu șerpi este cel din 8 februarie 1693, prin care Sfântul Martir Constantin Brâncoveanu îi întărea lui Radul Grecul și soției

²⁴ BAR, *Doc. Ist.*, CXLI/68.

²⁵ Termen slavon care înseamnă *fiul lui*.

²⁶ Termen slavon, însemnând *zile*.

²⁷ ANIC, *Achiziții Noi*, XXXI/9; Hrisov publicat în facsimil și transcriere de Claudiu Victor TURCITU, *Constantin Basarab Brâncoveanu. Portret domnesc și retrospectiva unei epoci (1654-1714)*, vol. II..., pp. 108-111.

²⁸ Florentina DUMITRESCU, „Observații asupra stilului brâncovesc. Decorația iconostasului”..., pp. 26-27.

²⁹ ANIC, *Achiziții Noi*, XXXI/9.

³⁰ ANIC, *Achiziții Noi*, XXXI/9.

³¹ ANIC, *Achiziții Noi*, XXXI/9.

³² ANIC, *Achiziții Noi*, XXXI/9.

Fig. 3 ANIC, M-rea Tismana, XLVI/15 1693 februarie 8. Domnul Constantin Brâncoveanu îi întărește lui Radu grecul și soției sale, Iana, satul Comănești, din județul Gorj. Hrisov decorat cu doi șerpi, încolăciți fiecare pe câte un picior al inițialei M, și cu două păsări; pe vrejurile din frontispiciu, de o parte și alta a stemei Țării Românești, acvila cu cruce în cioc. Act scris de către Mihai, fiul lui Stan logofăt din Târgoviște.

sale, Iana, fiica lui Șandru și a Maricăi, ocină în satul Comănești, județul Gorj, cu *rumâni*, vaduri de moară și livezi. Documentul, scris de către Mihai, fiul lui Stan logofăt din Târgoviște, pe suport de pergament, este bogat ilustrat, cu motive florale și heraldice, însă, ceea ce ne interesează, în mod deosebit, este, iarăși, ornamentația literei inițiale M³³. Astfel, pe cei doi stâlpi ai literei, urcă, răsuciți, doi șerpi aurii, cu gurile deschise, între ei fiind o vază cu flori și vrejuri care se împletesc. Între vrejurile care flanchează stema Țării Românești sunt dispuse, simetric, încă alte două păsări, diferite de acvila heraldică, stând spate în spate, cu aripile închise, dar cu capetele întoarse, privind una spre cealaltă³⁴ (Fig. 3).

Dintre diferitele reprezentări ale șerpilor pe litera inițială, acest tip este cel mai des folosit, fiind observat și pe alte acte scrise de către același logofăt, Mihai, fiul lui Stan logofăt din Târgoviște, datând din 25 mai 1690 [domnul Constantin Brâncoveanu îi întărea lui Radu pârcălab, fiul lui Balomir, din Cuneștii de Jos, stăpânirea moșiei din acest sat (Fig. 4)]³⁵ și, respectiv, din 22 aprilie 1692 [același domn îi întărea lui Mihalcea, mare pită, moșia Golești din județul Slam Râmnic³⁶; în cazul acestui document, peste șerpii încolăciți între ei și pe stâlpul din mijloc al literei, ale căror

³³ Despre semnificația acestei litere vezi descrierea dată, mai sus, pentru hrisovul din 5 decembrie 1688.

³⁴ ANIC, M-rea Tismana, XLVI/15; Claudiu Victor TURCITU, *Constantin Basarab Brâncoveanu. Portret domnesc și retrospectiva unei epoci (1654-1714)*, vol. II..., pp. 256-257.

³⁵ BAR, *Doc. Ist.*, LXXVIII/70; Constantin Brâncoveanu. Documente din Colecțiile Bibliotecii Academiei Române..., pp. 40-41, cu indicarea, în albumul respectiv, a formei Cupești în loc de forma corectă din hrisov, care este Cunești.

³⁶ Adică, *Râmnicu Sărat*, în limba slavonă.

cozi se termină cu flori, se observă o pasăre, probabil acvilă sau vultur, cu zborul deschis, iar cei doi stâlpi ai inițialei *M* sunt astfel redați încât par două lumânări aprinse; în stânga respective inițiale, se află invocația simbolică, semnul Sfintei Cruci, tot ca o lumânare, decorată cu motive vegetale, pe ocră, roșu și verde (Fig. 5)]³⁷.

Documentul din 25 mai 1690 este interesant și pentru conținut, căci aflăm contextul întăririi moșiei Cunești lui Radu pârcălab și copiilor lui. Astfel, ni se relatează că, în zilele domnului Antonie-Vodă (1669–1672), Balomir, tatăl lui Radu pârcălab, cumpărase de la Radu vistier și alți megieși localnici părți de moșie în Cunești, cu bani și zapise care să ateste legalitatea celor săvârșite. O vreme, Balomir și Radu au stăpânit terenul fără probleme, însă, de data aceasta, se cerea confirmarea stăpânirii din partea voievodului Constantin Brâncoveanu, deoarece actele se pierduseră, în timpul când, în zilele domniei sale, tătarii trecuseră pe la marginea țării, spre Vidin (toponim menționat cu forma *Diiu*), mergând împotriva nemților și poposind la Cunești, unde au găsit locul în care erau îngropate hainele și bunurile lui Radu, pe care le-au luat, dispărând, odată cu ele, și documentele care erau păstrate în haine: *Pentru că această moșie ce scrie mai sus cumpăratu-o-au Balomir, tatăl Radului pârcălabul și Radul pârcălabul ot dol Cunești de la Radul vistiariul [...] și de la megiașii den Cuneștii de Jos [...] încă den zilele lui Antonie voievod ... cu zapise de vânzare și cu mărturii și tot au ținut Balomir și fie său, Radul pârcălabul, această moșie de priste tot hotarul cu bună pace, până acum, în zilele Domniei Méle. Deci când au fostu acum, întâmplându-se de au trecut hanul cu tătarii pren țară, pre margine, pre baltă, mergând în sus la Diiu împotriva nēmților și întâmplându-li-să conacul*³⁸ *lor acolo, la Cuneștii de Jos, au fostu găsit tătarii toate hainele și unéltele ce au avut Radul pârcălabul îngropate, de le-au luat toate și fiindu și zapisele de cumpărătoarea aceștii moșii într-acéle haine, s-au luatu cu hainele și au pierit*³⁹. Rămânând fără acte, Radu pârcălab i s-a adresat unui dregător domnesc, adică lui Cârstea mare vistier⁴⁰, aflat în preajmă, la Găunoși, care, la rândul său, pentru a afla adevărul, i-a întrebat pe megieșii bătrâni din zonă, iar aceștia din urmă au *mărturisit cu sufletele*⁴¹ lor că moșia fusese cumpărată de către Balomir și stăpânită cu pace. Prin urmare, având

p. 78 sus Fig. 4

BAR, Doc. Ist., LXXVIII/70
1690 mai 25. Domnul Constantin Brâncoveanu îi confirmă lui Radu pârcălab, fiul lui Balomir, moșie în Cuneștii de Jos. Hrisov decorat cu doi șerpi, încolăciți fiecare pe câte un picior al inițialei *M*. Act scris de către Mihai, fiul lui Stan logofăt din Târgoviște.

p. 78 jos Fig. 5

BAR, LI/6 1692 aprilie 22
Domnul Constantin Brâncoveanu îi întărește lui Mihalcea, mare pitar, moșia Golești din județul Slam Râmnic (Râmnicu Sărat). Hrisov decorat cu doi șerpi, încolăciți pe litera inițială *M*, deasupra observându-se o pasăre. Act scris de către Mihai, fiul lui Stan logofăt din Târgoviște.

³⁷ BAR, Doc. Ist., LI/6; vezi și Constantin Brâncoveanu. *Documente din Colecțiile Bibliotecii Academiei Române...*, pp. 62–63.

³⁸ Termenul *conac* are mai multe sensuri, între care și *loc de popas*, semnificație cu care respectivul termen este folosit și în hrisovul analizat (Cheorghe BULGĂR, Cheorghe CONSTANTINESCU-DOBRIDOR, *Dicționar de arhaisme și regionalisme*, vol. I, București, Ed. Saeculum Vizual, 2002, p. 110).

³⁹ BAR, Doc. Ist., LXXVIII/70.

⁴⁰ Este vorba despre Cârstea Popescu, din Popești-Vlașca, care a deținut funcția de mare vistier între septembrie 1685 – august 1690, după această dată semnând ca fost mare vistier, vezi Nicolae STOICESCU *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova sec. XIV–XVII*, București, Ed. Enciclopedică Română, 1971, pp. 228–229.

⁴¹ BAR, Doc. Ist., LXXVIII/70.

încredințarea dregătorului său Cârstea, care cercetase la fața locului, scriind și scrisoare în acest sens, domnul, ca stăpân al întregului pământ, în virtutea dreptului de *dominium emnens*, i-a întărit lui Radu pârcălab stăpânirea peste părțile din sat, moștenite de la tatăl său.

O situație oarecum similară, adică de pierdere a actelor de proprietate din cauza unor invazii, însă, de data aceasta venită din partea habsburgilor, este descrisă și într-un alt document decorat cu șerpi. Scris de către același logofăt, Mihai, fiul lui Stan, actul a fost emis de către Sfântul Martir Constantin Brâncoveanu, la 14 februarie 1691, în favoarea călugărului Onufrie („Onofrie” în text) și a fraților săi Stanciu, Drăghia și Radu, fiii lui Ștefan, călugărul din Fundeni, cărora le întărea moșia de la Fundeni, în județul Ilfov⁴². Din text aflăm că acești frați cumpăraseră anterior ocina: *Și țiindu-o pre seama lor și având zapise de cumpărătoare și cărți domnești. Iar după acéia, când au fostu acum*⁴³ *pre vremea ce au venit némții aici în țară și făcându-se multe jafuri și prăzi, li s-au fostu întâmplat și lor de i-au prădat și le-au luat tot ce au avut și le-au pierit și cărțile și zapisele de moșie ce au avut. Deci ei, rămâindu fără de cărți, au strânsu boieri și megieși de acolo, de-mprejur [...] de le-au făcut scrisoare lor de mărturiseală, cum că, cu adevăratu are Onofrie călugărul cu frații lui moșie în Fundeni de cumpărătoare, mai de-nainte vréme, stânjăni 105 și cum că le-au pierit cărțile și zapisele ce au avut de moșie, cându i-au jăfuit némții, precum am văzut Domnia Mea și scrisoarea acestor martori*⁴⁴ *ce scriu mai sus, cu iscăliturile lor, la mâna lui Onofrie călugărul. Dreptu acéia și Domnia Mea încă am dat această carte*

⁴² BAR, Doc. Ist., CXLI/49; vezi și Constantin Brâncoveanu. *Documente din Colecțiile Bibliotecii Academiei Române...*, p. 43.

⁴³ Lecțiune probabilă, cuvânt prescurtat.

⁴⁴ mărturii în text.

*a Domniei Méle lui Onofrie călugărul și fraților lui, Stanciul i Draghia i Radul, feciorii lui Ștefan călugărul ot Fundeni, care sântu mai sus ziși, ca să le fie lor această ocină, stânjăni 105 moșie stătătoare*⁴⁵.

Așadar, în text se face referire la invazia habsburgilor în Țara Românească, eveniment care a avut loc pe perioada noiembrie 1689 – ianuarie 1690, când, în contextul luptelor, au fost pierdute documentele, și tot la acest eveniment se raporta și actul anterior, deși, tătarii luptau de partea otomanilor și a voievodului muntean, însă, în drumul lor spre Vidin, făcând popas la Cunești, în județul Ialomița, unde au găsit bunurile ascunse, le-au luat, pierzându-se, în felul acesta, zapisele din haine⁴⁶. În ambele situații, voievodul le reconfirmă celor păgubiți proprietățile deținute, procedura parcurgând mai multe etape: într-o primă etapă, cercetarea martorilor localnici, pentru adevărarea faptului că moșiile fuseseră dobândite legal (indiferent de modul dobândirii lor, adică prin moștenire, cumpărătoare, schimb etc), cu acte, martori, preemțiune și stăpânite cu pace, deci nefiind în procese pentru ele; în etapa ulterioară, pe baza documentelor eliberate de către dregători (acte numite *scrisori*), domnul emitea hrisoave de confirmare a dreptului de stăpânire asupra acelor terenuri. Hrisovul din 1691 are semnul Sfintei Cruci decorat cu elemente florale și un singur șarpe răsucit, urcând spre

⁴⁵ BAR, Doc. Ist., CXLI/49.

⁴⁶ De menționat că domnul Constantin Brâncoveanu a avut, în politica externă, o atitudine prudentă, căutând ca alianța cu Imperiul Habsburgic să fie făcută pe baza anumitor garanții, care să ferească Țara Românească de incursiuni otomane, dar și de subordonarea ei față de austrieci, așa cum se întâmplase cu Transilvania. Habsburgii au trimis o armată contra muntenilor, sub comanda generalului Donat Heissler, iar domnul Țării Românești a acceptat ajutor otoman și tătaresc, de la Gazi Chirai, fiul hanului tătar Selim Chirai. Austriecii s-au retras peste munți, dar au fost nimiciți în bătălia de la Zărnești, din august 1690, iar Emeric Thököly, adversarul Casei de Austria, a fost înscăunat principe al Transilvaniei (Paul CERNOVODEANU, *Epoca lui Constantin Brâncoveanu, în Istoria românilor*, vol. V..., pp.248-269).

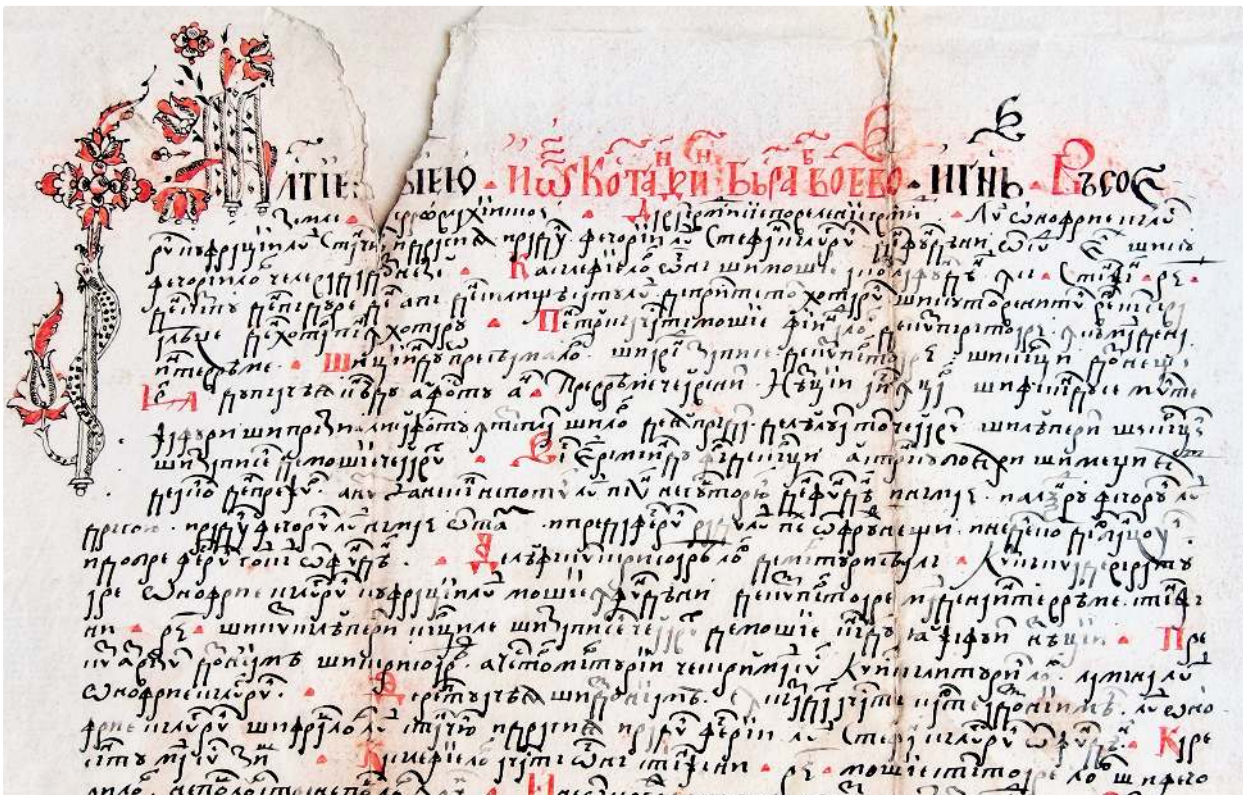

Fig. 6 BAR, Doc. Ist. CXLI/49
1691 februarie 14, București
Domnul Constantin
Brâncoveanu le confirmă
călugărului Onofrie
și fraților lui, moșie în
Fundeni, județul Ilfov.
Document ornat cu un
șarpe, urcând, încolăcit
pe semnul Sfintei Cruci.
Act scris de către Mihai,
fiul lui Stan logofăt din
Târgoviște.

vârf, cu gura deschisă; inițiala este și ea împodobită cu flori, redată doar cu cerneală neagră și roșie (Fig. 6).

Doi șerpi cu gurile deschise stau la baza inițialei *І*, care deschide textul hrisovului din 25 aprilie 1695⁴⁷, prin care Sfântul Martir Constantin Brâncoveanu înzestra mănăstirea Hurezi, ctitoria sa, concepută ca necropolă voievodală, cu proprietăți (satele Hurezi, Râmești, Șărăneasa, Slăvitești, Runcul, Otești din Vâlcea, cu rumâni, Baia de Fier, jud. Gorj, Puțuri, Gioroc, Bratovoești din Dolj, Sălcuța din Mehedinți, Belciugata și Cojăști din Ilfov), venituri (vămii din Cerneți), bunuri, vii, rumâni, țigani, și i se închina, ca metoh, mănăstirea Polovragi⁴⁸ din județul Gorj. Aflăm și contextul în care Hurezii primeau în subordine mănăstirea Polovragi, o ctitorie boierească, a postelnicului Danciu Pârâianu, închinată anterior Sfântului Mormânt, Însă, condițiile istorice vitregi au făcut ca averea mănăstirii să se risipească, rumânii să plece, călugării să nu mai aibă venituri pentru întreținerea ei, astfel încât chiliile se surpaseră; în această stare

⁴⁷ ANIC, *Sul 9*.

⁴⁸ Un nou act emis de către domnul Constantin Brâncoveanu pentru întărirea proprietăților mănăstirii Hurezi, inclusiv a Polovragilor, răscumpărați de la patriarhul Ierusalimului, va fi emis la 4 aprilie 1711; hrisovul, scris pe pergament de către Cherghe, fiul lui Iane logofăt, este decorat cu o vinieta, având motive florale care încadrează litera inițială, lipsind din piesă motive zoomorfe sau icoane. În frontispiciu, se observă stema țării, documentul fiind autentificat cu pecetea domnească, păstrată într-o capsulă, având pe capac stema Cantacuzinilor și a Țării Românești (Claudiu Victor TURCITU, *Constantin Basarab Brâncoveanu. Portret domnesc și retrospectiva unei epoci (1654-1714)* vol. II..., pp. 318-319).

precară o găsisse patriarhul Dositei Notara al Ierusalimului (1669–1707), care a poposit adesea în Țara Românească, pe timpul domniei Sfântului Martir Constantin Brâncoveanu, și neavându Sfântul Mormânt niciun ajutoriu și niciun folos de dânsa, ci încă mai multă scădere⁴⁹, respectivul patriarh, făcând sfat cu urmașii ctitorilor, l-a rugat pe domn să o ia ca metoh pentru noua sa ctitorie.

Actul, scris pe pergament de către Isar logofețelul (cunoscut copist, în epoca respectivă, și, conform unor cercetători, miniaturist, care a scris, în consecință, nu doar acte de cancelarie, ci și manuscrise, iar fiul său, Lefter, a fost implicat, la rândul său, în activitatea scriptoriilor vremii)⁵⁰, păstrat sub formă de sul, lung de peste 3 m, este decorat în frontispiciu și sub text cu icoane ale Mântuitorului Iisus Hristos, înconjurat de Îngeri, de Sfinții Ioan Teologul, Ioan Gură de Aur, de Sfinții Proroci Solomon și David⁵¹. Documentul are, de asemenea, ornament floral, atent elaborat, cu cerne-luri colorate și lichid de aur, precum și stema de stat. Însă, din perspectiva temei de față, semnalăm ornamentul zoomorf al inițialei Î, la baza căreia sunt reprezentați doi șerpi, sub formă de balauri⁵², cu corpurile încolăcite și gurile deschise (Fig. 7).

Dacă, din punct de vedere iconografic, șarpele simboliza, în acest caz, înțelepciunea (căci era un simbol bivalent, cu trimitere la ispitirea diavolească, dar și la zdrobirea ei, prin Jertfa Mântuitorului de pe Cruce), arena-ga dinaintea textului propriu-zis accentua și ea această virtute, adică înțelepciunea cea adevărată care vine de la Dumnezeu și nu cea lumească, a elinilor, care nu aduce niciun folos, cu alte cuvinte, înțelepciunea pe care o laudă Sfântul Proroc Solomon și o identifică cu Fiul lui Dumnezeu, prin ajutorul Căruia omul, bine viețuind și făcând fapte bune, poate dobândi bunătățile cerești: *Înțelepciunea lăudându-o preaminunatul și preaînțeleptul Solomon o propovăduiaște a fi decât toate alalte zidiri ale lui Dumnezeu, și cerești și pământești, mai înaltă și mai vrédnică. Drept acéia, zice că lumina frumuseții ei covârșăște nepotrivită strălucirea soarelui și a lunii, iar nici stélele cu toate alalte câte vedem la ceruri frumoase și minunate trupuri, nu sânt nimic vrédnice înaintea înțelepciunii; dentru céle pământești iarăși o mărturiséște a fi mai scumpă decât aurul și mai de multu preț decât toate diamanturile și alalte avuții ale lumii. Grăiaște, dar, Solomon, nu pentru înțelepciune, adecă*

p.83 Fig. 7 ANIC, Sul 9
1695 aprilie 25, București.
Domnul Constantin Brâncoveanu îi dăruiește mănăstirii Hurez, ctitoria sa, moșii, venituri și privilegii.
Act decorat cu icoana Mântuitorului Iisus Hristos, Îngeri și Sfinți, iar în partea inferioară a inițialei ornate se află doi șerpi, cu gurile deschise. Act scris de către Isar logofețelul.

⁴⁹ ANIC, Sul 9.

⁵⁰ Violeta BARBU, *Miniatura brâncovenească...*, pp. 72, 99.

⁵¹ Oana-Mădălina POPESCU, *Minunat este Dumnezeu întru sfinții Lui. Chipuri sfinte în vechi hrisoave românești...*, pp. 88–89, 491.

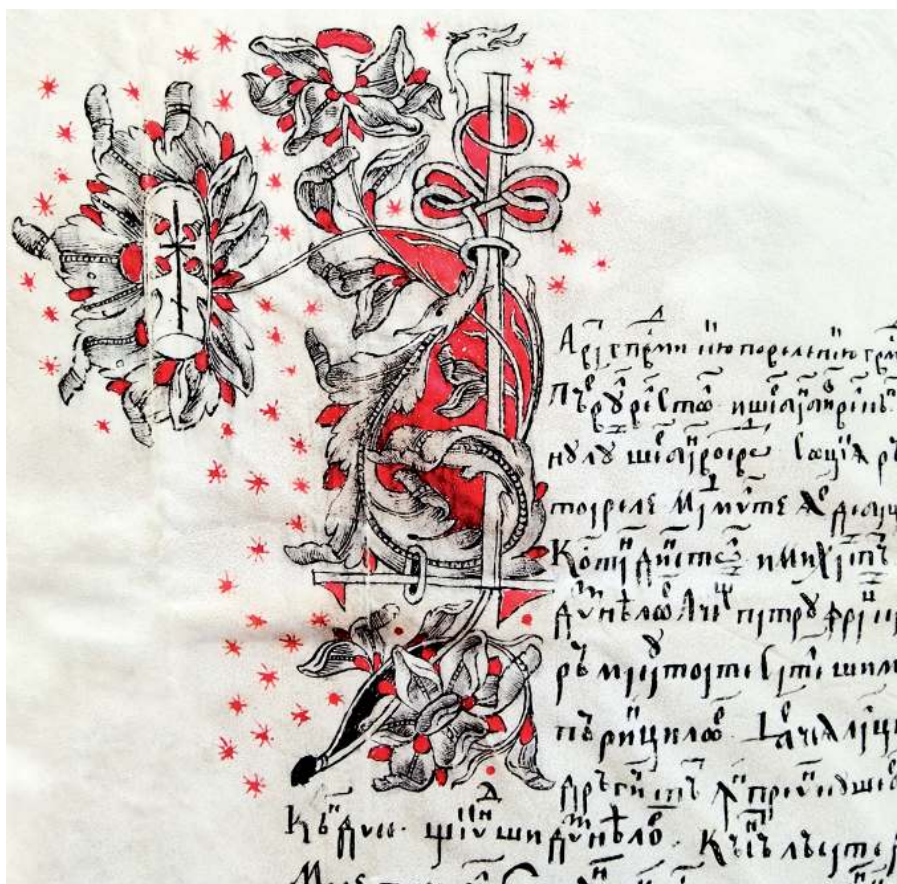
⁵² Vezi, în acest sens, analiza cercetătorului Laurențiu-Ștefan SZEMKOVICS, care îi descrie ca pe niște *balauri înaripați, încolăciți unul pe altul, din gurile cărora ies două frunze de acant* [idem, Laurențiu-Ștefan SZEMKOVICS, *Documente de la Constantin Brâncoveanu privitoare la mănăstirea Hurezi și la unele localități din județul Vâlcea (1691–1714)*, Brăila, Muzeul Brăilei Carol I, Ed Istros, 2017, p. 106]. Cercetătorul respectiv redă transcrierea textului, precum și descrierea peceții cu care este autentificat actul (*ibidem*, pp. 94–107, doc. nr. 16).

filosofia elinilor, de vreme ce aceia iaste rătăcită și deșartă, ca cum nu cuprinde altu fără cât rătăcite și întunearece păreri ale oamenilor. Iar înțelepciunea care laudă Solomon iaste cea nezidită, a lui Dumnezeu, înțelepciune care șade de dreapta lui Dumnezeu și luminează tot omul ce vine în lume⁵³.

Alți șerpi, sub chipul unor dragoni sau balauri, pot fi observați și la inițiala ornată de pe hrisovul din 25 noiembrie 1688, scris de către Mihailovici logofăt Conțescu, prin care domnul Constantin Brâncoveanu le întărea

⁵³ ANIC, *Sul* 9.

unchilor săi Constantin Cantacuzino, fost mare stolnic, Mihai, mare spătar, și lordache, fost mare spătar, moșiile și țiganii rămase după moartea mamei lor, Elina, soția răposatului Constantin Cantacuzino, fost mare postelnic⁵⁴ (Fig. 8).

3. Scurtă retrospectivă privind folosirea motivului zoomorf al șarpelui

Înainte de a încerca să deslușim rostul și semnificația motivului zoomorf al șarpelui, întâlnit pe actele de stat, se cuvine să reamintim faptul că acest motiv, cu șerpi redați fie în formă reală, fie ca balauri sau dragoni chiar și înaripați) apare și pe manuscrise religioase din spațiul creștin ortodox al veacului al XVII-lea, scrise în limbile română, greacă sau slavonă, reprezentat alături de alte miniaturi și motive zoomorfe sau florale. De pildă, *Slujebnicul*⁵⁵ mitropolitului Ștefan I al Ungrovlahiei sau al Țării Românești este bogat ilustrat cu miniaturi, în care sunt redați Sfinți, flori sau animale, reale sau fantastice, astfel că modul de abordare al orna-

Fig. 8 BAR, *Doc. Ist.*, CXXXIV/59
1688 noiembrie 25, București.
Domnul Constantin Brâncoveanu
le întărește unchilor săi,
Constantin Cantacuzino, fost
mare stolnic, Mihai, mare spătar,
și lordache, fost mare spătar,
moșiile rămase după moartea
mamei lor, Elina Doamna,
soția răposatului Constantin
Cantacuzino, fost mare postelnic.
Inițiala este ornată cu doi șerpi,
sub chipul unor balauri.
Act scris de către Mihailovici
logofăt Conțescul.

⁵⁴ BAR, *Doc. Ist.*, CXXXIV/59. Pentru același hrisov, redat în facsimil, vezi Constantin Brâncoveanu. *Documente din Colecțiile Bibliotecii Academiei Române...*, pp. 10-11.

⁵⁵ BAR, *Ms. rom.* 1790.

Fig. 9 BAR,
Ms. rom. 1790, f. 6 v
sec. al XVII-lea. *Slujebnicul*
trilingv al mitropolitului
Ștefan I al Ungrovlahiei,
bogat ilustrat cu miniaturi
redând icoane, flori
și animale, reale și
fantastice; detaliu cu
patru șerpi, afronțați, doi
cu capetele în sus și doi cu
capetele în jos, încolăciți
pe litera inițială.

mentației vădește influențe orientale, dar și occidentale⁵⁶, explicabile prin aceea că, în scriptoriile epocii din Țara Românească, au activat caligrafi autohtoni, dar și străini, însă, miniaturistul sau miniaturistii care au lucrat la *Slujebnic* nu s-au semnat (Fig. 9).

Cât privește tema acestui studiu, este interesant de semnalat similitudinea de modele animaliere, care apar pe acest manuscris liturgic, dar și pe hrisoavele muntene din secolul al XVII-lea, documente care ne trimit la domniile lui Matei Basarab, Antonie Vodă din Popești (1669–1672), Grigorie I Ghica (1660–1664, 1672–1673) și Gheorghe Duca (1673–1678), aspect menținut și în timpul domniei Sfântului Martir Constantin Brâncoveanu, unele dintre acte fiind scrise de aceiași logofeți, care nu se

⁵⁶ Modelele animaliere ale acestui manuscris au nu doar rol decorativ, ci și sens simbolic, amintind de lucrările *Fiziologul* și *Floarea darurilor*. De altfel, scrierile respective s-au bucurat de o mare răspândire, de-a lungul veacurilor, furnizând maxime, legende și istorioare care i-au tentat pe miniaturisti să le illustreze în manuscrisele lor. Prima carte este un fel de manual de zoologie și morală, apărută în secolul al IV-lea, probabil în Egiptul elenistic, preluată și de bizantini și trecută în lumea slavilor din sudul Dunării, de unde un prototip din secolul al XVI-lea a ajuns și la noi. În Occident, „*Fiziologul*” a pătruns pe diferite căi la popoarele romanice și germanice, care, adaptându-le intereselor și mentalității lor, a inspirat sub denumirea de *Bestiarii* toate artele, îndeosebi sculptura palatelor și catedralelor. Cea de a doua carte, „*Floarea darurilor*”, este un tratat care cuprinde idei morale, virtuți și vicii, potrivit gustului epocii, alcătuit în secolul al XIII-lea de călugărul benedictin Tommaso Gozzadini din Bologna, bucurându-se de o mare răspândire în Occident și Orient, ajungând să fie cunoscută și la noi, în secolul al XVI-lea (Gheorghe POPESCU-VĂLCEA, *Slujebnicul mitropolitului Ștefan al Ungrovlahiei* (1648–1688), București, Ed. Meridiane, 1974, p. 13).

schimbau odată cu venirea altui domn. Este posibil ca tot ei să fi realizat și miniaturile, ipoteza rămânând, însă, a fi confirmată, după analiza mai multor surse, cercetarea noastră bazându-se pe faptul că diecii, spre deosebire de miniaturiști, se semnav și putem, astfel, să comparăm diferitele ornamente care apar pe documente atribuite acelorași caligrafi.

Astfel, la fila 6 v a *Slujebnicului*, inițiala este ornată cu patru șerpi, doi cu gurile în sus, doi cu gurile în jos. De precizat că o reprezentare asemănătoare este întâlnită și pe acte din perioada fanariotă. De exemplu, patru șerpi în-aripați apar pe hriseul din 15 septembrie 1767, prin care Alexandru Scarlat Ghica, domnul Țării Românești (1766–1768), întărea rânduiala așezământului (mănăstire cu spital) *Sfântul Pantelimon* din București. Documentul, scris și ilustrat de către renumitul popa Flor, era decorat și cu icoanele celor doi Sfinți protectori ai mănăstirii, Pantelimon și Visarion, precum și cu alegoria virtuților *Dreptatea* și *Înțelepciunea*, dintre care, cea din urmă ține un șarpe, în mâna dreaptă, și o oglindă, în cea stângă, detalii care ne ajută să înțelegem simbolistica șarpelui în iconografie⁵⁷ (Fig. 10).

Un alt manuscris religios, cu miniaturi animaliere, redată în aceeași manieră ca cele întâlnite în *Slujebnic* și pe hriseurile muntene cercetate, este un miscelaneu grec, care cuprinde *Dumnezeiasca Liturghie* a Sfântului Ioan Gură de Aur⁵⁸, a cărui datare trimite la prima jumătate a secolului al XVII-lea⁵⁹ și care, înainte de a intra în colecțiile Bibliotecii Academiei Române, aparținuse, ca și *Slujebnicul*⁶⁰, Seminarului Central din București. Alături de icoane, de elemente florale și vegetale, apar și șerpi. La fila 19 r, de pildă, inițiala este decorată cu un șarpe, iar în partea dreaptă a aceleiași filei este redată icoana Maicii Domnului, cu Pruncul în poală, binecuvântând, înconjurați de Serafimi. La mijlocul filei se află icoana Sfântului Ioan Botezătorul, redat conform erminiilor bizantine, ca un om purtând aureolă, dar cu aripi, pentru a fi evidențiată viețuirea sa îngerească, iar imediat sub el o majusculă este terminată în partea de sus cu două animale fantastice, având aripi și corp de șerpi, ale căror capete, cu coroane deasupra lor, sunt orientate în jos. Pe piciorul literei citim numele lui *Daniil ieromonah*⁶¹, fiind probabil cel al clericului redat în partea stângă, cu mâinile întinse la rugăciune (în unele situații, poziția mâinilor îl simboliza pe donator), având, însă, bederniță (Fig. 11). Este posibil ca respectiva imagine să fie un autoportret al miniaturistului, care și-a scris

pg. 89 Fig. 11 BAR, Ms. gr. 1427, f. 19 r. *Miscelaneu teologic*, cu *Dumnezeiasca Liturghie* a Sfântului Ioan Gură de Aur și alte rugăciuni; prima jumătate a secolului al XVII-lea; miniaturi cu icoane, motive florale și doi șerpi; imaginea unui cleric, cu însemnarea Daniil ieromonah, posibil autoportret al miniaturistului sau imaginea unui stareț, cu bederniță.

⁵⁷ BAR, *Sul* 92; Pentru descrierea actului vezi și Oana-Mădălina POPESCU, *Minunat este Dumnezeu întru sfinții Lui. Chipuri sfinte în vechi hriseave românești...*, pp. 165, 577.

⁵⁸ BAR, Ms. gr. 1427.

⁵⁹ Mihai CARATAȘU, Andrei ȚĂRLESCU, *Catalogul manuscriselor grecești din Biblioteca Academiei Române*, Onești, Magic Print, 2006, p. 125.

⁶⁰ BAR, Ms. rom. 1790, *Slujebnicul* mitropolitului Ștefan I.

⁶¹ BAR, Ms. gr. 1427, f. 19 r.

Fig. 10 BAR, Sul 92
1767 septembrie 15.
Alexandru Scarlat
Chica, domnul Țării
Românești, hotărăște
întemeierea unui spital
lângă mănăstirea
„Sfântul Pantelimon” din
București. Inițiala este
decorată cu patru șerpi
înaripați; în frontispiciu,
apar Sfinții Pantelimon
și Visarion, ocrotitorii
așezământului, precum și
personificarea virtuților
Dreptatea și Înțelepciunea
(care are, în mână
dreaptă, un șarpe).
Act scris și ilustrat
de către Popa Flor.

numele, sau să fie comanditarul *Liturghierului*, eventual starețul vreunei comunități monahale din spațiul românesc sau al Ortodoxiei de limbă greacă, dacă avem în vedere faptul că, de regulă, bedernița purtau arhiereii și egumenii, însă, și unii dintre preoți, cu merite deosebite⁶². La fila 27 al aceluiași manuscris apare un ierarh, cu veșminte specifice, purtând mitră, având, în mână stângă, un toiag arhieresc, terminat la partea superioară cu o bară, sub care sunt doi șerpi (Fig. 12). La fila 8 v, cei doi stâlpi ai inițialii grecești P se termină cu capete de șerpi, formând un fel de portic, sub care este adăpostit un Sfânt, ierarh după veșminte. Deasupra lui se află un Serafim, iar lateral sunt două păsări, care par a fi doi păuni, întreaga compoziție fiind decorată cu motive florale și vegetale. Șerpi la toiagul arhieresc, de data aceasta încovoiați în sus și așezați, vedem și la imaginea unui ierarh din *Ms. rom. 1271*, păstrat la Biblioteca Academiei, cu textul intitulat tocmai *Cârja arhierescă*⁶³ (Fig. 13).

Ipoteza ca Daniil ieromonahul să fie caligraful și miniaturistul *Ms. gr. 1427* de la Biblioteca Academiei este cumva întărită de un caz similar al unui alt *Liturghier*, comandat de către Sfântul Martir Constantin Brâncoveanu (nu știm exact pentru ce comunitate monahală), scris în Țara Românească, în limba greacă, datat 1693–1697, ilustrat cu numeroase imagini de Sfinți, flori și animale, inclusiv șerpi, fiind păstrat, actualmente, în colecțiile Muzeului Național de Artă al României. La fila 34 v,

⁶² Epigonatul sau bedernița reprezintă un veșmânt liturgic, pătrat sau romboidal, purtat la nivelul genunchilor; făcea parte, inițial, din vestimentația episcopală, apoi, a fost acordat și unor preoți, în semn de apreciere (Arhid. Dr. Vlăduț-Iulian Roșu, *Istoria veșmintelor liturgice din Răsăritul Ortodox de la origini până la Sfântul Simeon al Thesalonicalui* († 1429), București, Ed. Cuvântul Vieții, 2022, p. 147).

⁶³ BAR, *Ms. rom. 1271*, f. 19 v. Reprezintă o culegere de legi, întocmită în limba greacă de către Iacob arhimandritul (devenit, ulterior, episcop al Ianinei din Epir), în 1645, prin îmbogățirea *Sintagmei* lui Matei Vlastares, fiind tradusă, mai târziu, în limba română, înregistrând o circulație în manuscrise.

într-o literă inițială ornată, apare redat un preot, îngenunchiat în fața Sfintei Mese, unde se află Sfântul Potir; deasupra lui, tainic, stă un Înger. Cercetătorii, analizând piesa, au ajuns la concluzia că este posibil să fie imaginea ieromonahului Calinic, care a scris și decorat manuscrisul⁶⁴, comandat de către voievodul mucenic, numele lor apărând, de mai multe ori, însemnate în text, spre a lor pomenire. În ceea ce ne privește, tindem să credem că ieromonahii Daniil și Calinic sunt caligrafii și miniaturistiștii celor două *Liturghiere* grecești din secolul al XVII-lea, având puternice similitudini decorative, inclusiv în planul registrului animalier, ilustrat prin șerpi simpli sau înaripați, sub chipul unor balauri), iar imaginile lor nu este exclus să fie chiar autoportrete. De reținut faptul că, în ambele cazuri, ei se roagă să fie pomeniți la rugăciune, ceea ce ne conduce la

stânga Fig. 12 BAR, Ms. gr.

1427, f. 27. *Miscelaneu teologic*, cu Dumnezeiasca Liturghie a Sfântului Ioan Gură de Aur și alte rugăciuni; prima jumătate a secolului al XVII-lea; miniatură cu un arhieru, purtând veșminte specifice, mitră și cârjă, terminată cu doi șerpi, încolăciți în partea inferioară a barei orizontale.

Fig. 13 BAR, Ms. rom. 1271, f. 19 v.

Cârja arhierască (Vactiria), nomocanon, traducere din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Imaginea unui ierarh, cu cârjă arhierască, terminată la capete cu doi șerpi, afrontați, redați cu corpurile în sus.

⁶⁴ Vezi Liana TUGEARU, *Miniatura și ornamentul manuscriselor din Colecția de artă medievală românească*, vol. I: *Manuscrise bizantine și grecești medievale târzii*, București, Ed. Muzeul Național de Artă al României, 1996, pp. 163-164, 217. Conform autoarei citate, este vorba, așadar, despre Liturghierul comandat de către Sfântul Martir Constantin Brâncoveanu și catalogat ca Ms. gr. 23. Piesa are un bogat decor animalier, cu șerpi înaripați, motiv preluat din repertoriul Orientului Apropiat. Referitor la simbolismul acestui motiv, corelat cu alte motive zoomorfe, autoarea, luând ca repere frontispiciul paginii de titlu a *Dumnezeieștii Liturghii* după Sfântul Ioan Gură de Aur, precizează că vrejurile continuă în centrul părții superioare a frontispiciului cu două capete de șarpe (în creștinism simbol bivalent), deasupra cu un mic patruped, asemănător unei câprioare (posibil întruparea a purității), încadrat de doi păuni afrontați (simboluri ale nemuririi, distrugătorii șarpelui), vezi *ibidem*, p. 163.

concluzia că miniaturile autoportret redau chipurile unor oameni aflați în viață, la acea dată (Fig. 14).

Ms gr. 1371, splendid ornat cu miniaturi policrome, are și el imagini similare. De pildă, la fila 20 r (Fig. 15), sunt redați doi șerpi răsuciți, care urcă pe picioarele literei. Manuscrisul, datat 1734, conține *Slujbele* Sfinților Arhangheli Mihail și Gavriil, Porfirie și Onisifor, prăznuiți la 8 și, respectiv, 9 noiembrie, și i-a apartinut, așa cum ne arată o însemnare făcută de către Al. Tzigara-Samurcaș, reginei Elisabeta (1843–1916) a României, care, după moartea soțului ei, regele Carol I (1839–1914), s-a retras la Curtea de Argeș: *Dăruit de M. S. Regina Elisaveta la 18 Martie 1915, în ajunul plecării Sale la Curtea de Argeș*⁶⁵.

4. Semnificația creștină a simbolismului motivului zoomorf al șarpelui

Sintetizând pe scurt cele expuse, putem să menționăm că șerpii, redați sub diferite forme (simpli șerpi, balauri sau dragoni, înaripați sau cu cozile terminate cu flori), se regăsesc, referindu-ne la sursele scrise, atât pe acte de cancelarie din Țara Românească, în secolul al XVII-lea, mai ales, în timpul domniei Sfântului Martir Constantin Brâncoveanu, cât și pe manuscrise liturgice⁶⁶, împodobind frontispicii, litere inițiale sau cârje arhieresti. De asemenea, se mai poate constata că șerpii însoțesc unele personificări ale virtuților, mai ales *Înțelepciunea*, redată ca o tânără femeie, ținând un șarpe, în mâna dreaptă, și o oglindă, în cea stângă, pe care o mai întâlnim și pe hrisoavele muntene mai ales din vremea fanariotă, dar și pe tipărituri străine, din secolul al

XVII-lea, de pildă, în *Iconologia* lui Cesar Ripa, care ilustrează unele întruchipări ale virtuților sau viciilor⁶⁷. Dacă pe actele de cancelarie din spațiul românesc *Înțelepciunea* este zugrăvită cu un șarpe, într-o mână, și o oglindă, în cealaltă, se poate observa că, în tipăritura lui Cesar Ripa, această virtute avea un șarpe și o sferă, în timp ce *Prudența* avea o oglindă și un șarpe⁶⁸. De altfel, în unele cazuri, șerpi apar în compoziția mărcilor tipografice ale editurilor occidentale⁶⁹. În lucrările de tip *Fiziolog* sau *Bestiar*, cu rădăcini în literatura primelor secole, cunoscute în Orient și Occident, dar care au circulat, în traduceri, și în spațiul românesc, șarpele era simbol al înțelepciunii,

⁶⁷ De pildă, *Inteligența* era redată, după s-a precizat și mai sus, ca o femeie tânără, având un șarpe, în mâna stângă, și o sferă, în cea dreaptă; *Logica* avea flori, în mâna dreaptă, și un șarpe, în cea stângă (șarpele subliniind, în acest caz, *Prudența*, o altă virtute, necesară oricărui demers logic, dar și otrava, din moment ce logica devine otrăvitoare pentru mintea neiscusită); *Medicina* avea un cocoș, în mâna dreaptă, și un șarpe, în cea stângă, ambele reprezentând animale foarte vigilente, cu trimitere la mitologia greacă, în care șarpele era un vechi simbol al sănătății și al zeului Esculap; *Perseverența* avea un șarpe, care își mușcă coada, sugerând mișcarea timpului, cum era percepută și la vechii egipteni; *Prudența* era întruchipată ca o tânără femeie, cu o oglindă și un șarpe; *Sănătatea* era întruchipată asemenea unei tinere femei, purtând un cocoș și un toiag, cu un șarpe. În contrast cu virtuțile, întâlnim și sensul negativ al șarpelui, de pildă, capul unui bărbat, tânăr și orb, plin de șerpi, care simbolizau *Păcatul*. Prin urmare, șarpele era asociat, pe de o parte, cu inteligența, înțelepciunea, logica, prudența, sănătatea, iar pe de altă parte, cu păcatul și ispita, vezi *Iconologie, ou Nouvelle explication de plusieurs images, emblèmes et autres figures hiéroglyphiques des vertus, des vices, des arts, des sciences, des causes naturelles, des humeurs différentes et des passions humaines, tirée des recherches et des figures de César Ripa, moralisées par J. BAUDOIN*, Paris, Louis Billaine, 1677, pp. 121, 127, 139, 181, 205, 220.

⁶⁸ De pildă, *Inteligența* era redată, după s-a precizat și mai sus, ca o femeie tânără, având un șarpe, în mâna stângă, și o sferă, în cea dreaptă. Vezi *Iconologie, ou Nouvelle explication de plusieurs images, emblèmes et autres figures hiéroglyphiques des vertus, des vices, des arts, des sciences, des causes naturelles, des humeurs différentes et des passions humaines, tirée des recherches et des figures de César Ripa, moralisées par J. Baudoin*, Paris, Louis Billaine, 1677, pp. 121–122, 205. De precizat că autorul trimitea la gândirea filozofilor, potrivit căreia această virtute înalță făcea să miște sferile cerești, dar, în același timp, amintea că, pentru a le înțelege bine pe cele înalte, se cuvine, mai întâi, să ne târâm ca șarpele pe pământ, pentru a le înțelege pe cele pământești, care sunt accesibile minții noastre. Iar *Prudenței* îi era necesară și oglinda, ca să se cunoască pe sine, pentru a-și putea calcula acțiunile, după puterea ei.

⁶⁹ Așa vedem, spre exemplu, pe foaia de titlu a lucrării lui Flavius Josephus, *Antiquitatum Iudaicarum*, Basel, 1548, apărută în renumita tipografie a familiei Froben, vezi BAR, CR, III 792 761.

⁶⁵ BAR, Ms. gr. 1371.

⁶⁶ Oana-Mădălina POPESCU, „Simboluri animaliere și fantastice pe hrisoave, manuscrise și tipărituri religioase”, în *Tezaur*, an VII, nr. 8, august, 2026, pp. 8–9.

Fig. 14 MNAR, Ms. 23, f. 27 r.

Liturghier, 1693–1697.

Frontispiciul Dumnezeieștii Liturghii a Sfântului

Vasile cel Mare decorat cu șerpi înaripați.

prin care creștinul era îndemnat să aibă grijă, în primul rând, de sufletul său, chiar dacă trupul i-ar fi fost bolnav, după exemplul șarpelui care, rănit fiind, își ferește capul și, în felul acesta, pe de o parte, își salvează viața, iar pe de altă parte, trupul i se refacă⁷⁰. Cu referință tot la comportamentul șarpelui, omul putea să mai învețe că nu-i este de folos să-ți țină răutatea în sufletul său, ci, precum șarpele care își aruncă afară veninul, așa și omul, să-și scoată orice răutate din inima sa. În acest sens, creștinii erau sfătuiți, prin pilde, în felul următor: *Așa și tu, oame, când ai venin în inima ta, lasă-l pre el și nu întra cu dinsul în beserică,*

⁷⁰ Din manuscrisele cu texte de tip *Bestiar* sau *Fiziolog* aflăm că omul putea deprinde, luând aminte la comportamentul șarpelui, înțelepciunea, prudența, grija pentru sănătate, căci, după cum reptila respectivă, lovită fiind, își ferește capul, așa și omul trebuie să aibă grijă de sufletul său, în primul rând, astfel că vindecarea trupezăscă urmează celei sufletești, având, însă, nădejde în Dumnezeu. În consecință, mesajul acestor texte cu simboluri animaliere este de natură spirituală, vezi *Fiziolog. Bestiar*, ed. Cătălina VELCULESCU, Viorel GURUIANU, Manuela ANTON, București, Ed. Cavallioti, 2001, p. 40: *Așijderea și tu, oame: măcar și tot trupul tău de va fi rănit, iar sufletul îți va fi întreg și drept către Dumnezeu și trupul tău se va vindeca. Iar deacă îți vei pierde sufletul, toate ale tale for fi de pieire și deacii nimic nu-ți vor folosi.*

*ca să nu mânii pre Dumnezeu și vei goni de la tine pre sfântul înger, păzitoriul tău. Ci te împacă cu toți și-ț-alinează inima ta, apoi întră în beserică*⁷¹.

Motivul șarpelui a fost des folosit în arta religioasă din spațiul oriental, bizantin⁷² și post-bizantin, dar și occidental, căci amintea și de șarpele de aramă înălțat de către Sfântul Prorocul Moise în pustie, preînchipuire vetotestamentară⁷³ a Răstignirii, Învierii și Înălțării Domnului Iisus Hristos⁷⁴. Desigur, prin folosirea acestui motiv zoomorf în arta antică și creștină⁷⁵ se urmărea, cu precădere, evidențierea valențelor pozitive, nefiind neglijate, însă, nici cele negative, care aminteau, spre exemplu, de ispitirea din Rai⁷⁶ sau

⁷¹ *Fiziolog. Bestiar...*, p. 40.

⁷² Artă bizantină creștină a înglobat influențe elenistice și orientale. În sculptură, de pildă, se întâlnesc motive florale (frunza de acant) și reprezentări plastic ale animalelor, moștenire a elenismului; motive geometrice din arta iraniană, iar unele suprafețe, cu monograme în relief ale Mântuitorului Iisus Hristos, aminteau de simplitatea artei aramaice (Steven RUNCIMAN, *Civilizația bizantină 330-1453*, ed. a II-a, trad. Damian Anfile, București, Ed. Basilica, 2023, p. 423). Pe o placă de argint aurit, realizată probabil în Siria, în jurul anului 500, este redat Sfântul Simeon Stilitul, șezând pe un stâlp care avea, la baza lui, un șarpe încolăcit, sugerându-se, astfel, supremația Sfântului asupra răului, vezi Robin CORMACK, *Byzantine Art*, Oxford University Press, 2000, p. 11.

⁷³ Semnificația acestei preînchipuiri este întâlnită, așadar, în Evanghelia după Sfântul Evanghelist și Apostol Ioan, în care se află redată, pe de o parte, convorbirea Mântuitorului cu Sfântul Nicodim, unde se face referire la înălțarea de către Sfântul Proroc Moise a șarpelui de aramă în pustie (3: 4), iar pe de altă parte, cuvintele Mântuitorului referitoare la Învierea Sa (12: 2), vezi Louis CHARBONNEAU-LASSAY, *La mystérieuse emblématique de Jésus-Christ. Le Bestiaire du Christ*, Ed. Albin Michel, Paris, 2006, p. 783.

⁷⁴ *Și după cum Moise a înălțat șarpele în pustie, tot așa trebuie să Se înalțe Fiul Omului, pentru ca tot cel ce crede într-Însul să nu piară, că să aibă viață veșnică* (Ioan 3: 14-15).

⁷⁵ În arhitectură, de exemplu, un șarpe de bronz este întâlnit în catedrala Sfântul Ambrozie din Milano; în perioada antică, era folosit caduceul, adică un baston cu doi șerpi încolăciți, simbol al zeului Mercur sau Hermes, dar și al păcii și al comerțului (Louis CHARBONNEAU-LASSAY, *La mystérieuse emblématique de Jésus-Christ. Le Bestiaire du Christ...*, pp. 787, 799).

⁷⁶ Vezi Liana TUGEARU, *Miniatura și ornamentul manuscriselor din Colecția de artă medievală românească*, vol. I..., p. 171, nota 10, unde ni se explică faptul că *textele sacre ale creștinismului pun în evidență ambele aspecte ale simbolului șarpelui: fie cel pozitiv, înțelepciunea, fie cel negativ, satanismul*. Potrivit îndemnului scripturistic (Matei 10: 16), toiagul arhierului este redat ca un șarpe cu două capete, simbol al înțelepciunii și al vigilenței cu care trebuie să fie înzestrat orice ierarh.

de fățarnicia omenească⁷⁷. Pe baza cuvintelor scripturistice⁷⁸, șerpilor apar, după cum s-a menționat și într-o notă anterioară, pe cărjele arhieriești, sugerând discernământul arhierilor⁷⁹, în timp ce pe hrisoavele domnești, acolo unde sunt înfățișați, considerăm că arătau înțelepciunea domnilor. Această virtute era darul lui Dumnezeu, de care voievodul trebuia să facă dovadă, odată cu investirea bisericească, prin citirea de către arhieriu a rugăciunilor specifice și ungerea cu Sfântul Mir, așa cum, odinioară, basileilor bizantini li se citeau rugăciuni și erau unși, chiar dacă obiceiul ungerii propriu-zise, fizice, cu ulei sfințit, apoi cu Sfântul Mir, a fost consemnat pentru suveranii bizantini abia din secolul al XII-lea⁸⁰. Deși actul în sine sublinia rolul important al Bisericii și, implicit, al patriarhului în proclamarea unui basileu⁸¹, totuși, prin rugăciunile care i se citeau și prin ungere, împăratul primea un har special, patriarhul numindu-l *sfânt* în momentul ungerii; basileul intra în altar prin ușile împărătești, se împărtășea ca un cleric, separat cu Trupul și Sângele Domnului⁸². Aceste detalii ne indică și faptul că suveranul trebuia să fie creștin, căci, cele trei Țări Române și-au păstrat, față de Imperiul Otoman, autonomia, instituțiile, deci și guvernarea creștină.

În Țările Române extracarpătice, Țara Românească și Moldova, unde era cultivată simfonia bizantină dintre Biserica Ortodoxă și Domnie, mitropolitul se ruga ca domnul să primească de la Dumnezeu binecuvânta-

Aspectul negativ este legat de ispitirea Evei, de diavol sau de partea păcătoasă a omului, care reprezintă realități spirituale, după cum întâlnim în imaginea dragonului înfrânt de către Sfântul Mare Mucenic Gheorghe sau de către Sfântul Arhanghel Mihail. În partea superioară a iconostasului, Sfânta Cruce a Mântuitorului stă deasupra a doi balauri, simboluri ale păcatului, răscumpărat prin sacrificiul divin.

77 În afara ispitirii din Rai (Facerea 3), șerpilor sunt menționați, tot cu sens negativ, și de cuvintele Mântuitorului Iisus Hristos: *Vai vouă, cărturari și farisei fățarnici! Că voi clădiți mormintele profeților și le împodobiți pe ale dreptilor și ziceți: Dacă am fi fost noi în zilele părinților noștri, n-am fi fost părtași cu ei la sângele profeților! Așa încât voi înșivă mărturisiți că sunteți fii ai celor ce i-au ucis pe profeți. Dar voi ați umplut măsura părinților voștri! Șerpi, pui de vipere, cum veți scăpa de osânda gheenei? [...] Ierusalime, Ierusalime, care-i omori pe profeți și-i uciți cu pietre pe cei trimiși la tine, de câte ori am vrut să-i adun pe fiii tăi așa cum își adună cloșca puii sub aripi, dar voi n-ați vrut. Iată, vi se lasă casa pustie! Că vă spun Eu vouă: De acum nu Mă veți mai vedea până când veți zice: Binecuvântat este Cel ce vine întru numele Domnului* (Matei, 23: 29-39).

78 Iată, Eu vă trimit ca pe niște oi în mijlocul lupilor; fiți dar înțelepți ca șerpilor și blânzi ca porumbeii (Matei, 10: 16).

79 Cârja arhierască este un toiag de metal, purtat de arhieriu în cadrul slujbelor, terminat în partea superioară cu o cruce încadrată de doi balauri sau șerpi, care fac trimiteră la *șarpele de aramă înălțat de Moise în pustie* (Numerii, 21: 8-9); el mai semnifică, așa cum sublinia Sfântul Simeon al Tesalonicului, autoritatea Sfântului Duhului, puterea de a călăuzi poporul, alungarea celor sălbatici și vătămători [Arhid. Dr. Vlăduț-Iulian Roșu, *Istoria veșmintelor liturgice din Răsăritul Ortodox de la origini până la Sfântul Simeon al Tesalonicului* († 1429) ..., pp. 247-251].

80 Ionuț A. Tudorie, „Vechi și nou în ceremonialul încoronării împăraților bizantini din secolul al XIII-lea”, în *Studia Archaeus*, XV (2011), fasc. 3, pp. 259-308.

81 Ionuț A. TUDORIE, „Vechi și nou în ceremonialul încoronării împăraților bizantini din secolul al XIII-lea” ..., p. 305.

82 VEZI PSEUDO-KODINOS, *Traité des offices*, introduction, texte et traduction par Jean VERPEAUX, Paris, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1966, pp. 258, 268: *Le patriarche oint la tête de l'empereur en traçant un signe de croix avec le divine chrême, disant d'une voix forte : « saint ». Tous ceux qui sont dans l'ambon autour du patriarche parlent à leur tour et disent par trois fois : « saint » de même le reste du peuple dit par trois fois le même mot [...] le patriarche, après avoir communiqué avec le vénérable corps et le vénérable sang, remet entre les mains de l'empereur une partie du corps du Seigneur; après quoi l'empereur communique semblablement avec le sang vivifiant, le patriarche tenant le saint calice et lui-même portant le calice à sa bouche, comme les prêtres.*

re și înțelepciune, astfel încât să poată povățui poporul care îi era încredințat⁸³. Ne amintim, în acest sens, că *Letopisețul Cantacuzinesc* a relatat momentul alegerii Sfântului Martir Constantin Brâncoveanu ca domn, de către boieri, apoi, slujba de la Mitropolie, când voievodul a intrat în Sfântul Altar, prin ușile împărătești, unde a înconjurat Sfânta Masă, iar patriarhul ecumenic Dionisie al IV-lea Șeroglan⁸⁴, aflat atunci în Țara Românească, i-a citit rugăciunile⁸⁵.

S-a păstrat consemnată, în mai multe manuscrise, și rugăciunea propriu-zisă, care se cita la încoronarea domnului. De pildă, chiar *Arhieraticonul* mitropolitului Ștefan I al Ungrovlahiei descria ceremonialul de la biserică, având slujba în limba slavonă și indicațiile tipiconale în limba română. De remarcat faptul că litera inițială (G), care deschide rugăciunea respectivă, este ornată cu un șarpe înaripat (Fig. 16), iar o altă literă (T), de la fila 94 v, unde se continuă textul rugăciunii, are o coroană, încadrată într-o compoziție florală (Fig. 17). Din text aflăm că hainele domnești erau puse pe prestol, domnul făcea metanie, săruta mâna arhierelui, îngenunchea, iar mitropolitul îi citea rugăciunea⁸⁶, apoi, lua *hainele și, dându-i-le*, zicea *axios*⁸⁷. Ceremonia se încheia cu gestul mitropolitului care lua coroana de pe antimis și o pune pe capul domnului. Ms. rom. 1138,

83 Violeta BARBU, Gheorghe LAZĂR, „Coronatio. Tradiția liturgică în Țările Române”, în *Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, București, Ed. Enciclopedică, 1998, p. 67.

84 Ierarhul Dionisie a fost mitropolit de Larisa și, în mai multe rânduri, patriarh de Constantinopol; anterior, unele surse îl amintesc ca secretar de taină al domnului Matei Basarab; a călătorit în Țara Românească și Moldova, în timpul domnilor Șerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu, Gheorghe Duca; a murit la Târgoviște, în 1696 (Ion I. CROITORU, *Ortodoxia și Apusul în tradiția spirituală a românilor. Unitatea Ortodoxiei și apărarea credinței ortodoxe în fața propagandei protestante din secolul al XVII-lea*, vol. I..., p. 160).

85 *Deci boierimea și cu alți și cu toți nu avură cum face într-alt chip, ci cu toții făcură sfat și alăseră dintre dânsii pe un boiaru anume jupan Costandin Brâncoveanu, marele logofăt, de-l rădicară să le fie domn, că-l știia că iaste înțelept și să trăgea din odraslă domnească. Atunci cu toții să închinăru lui cu mare bucurie și cu toți cu un glas bun, ziseră: Într-un ceas bun să ne fii măriia ta domn până la adânci bătrânețe. Și îndată-l duseră în sfânta mitropolie cu mare cinste, luându-l de mână părintele Theodosie mitropolitul, până l-au băgat în sfântul oltar, pre poarta cea mare împărătească și acolo l-au purtat împrejurul sfântului prestol, sărutând masa cea sfântă și evanghelia cea dumnezeiască și cinstita cruce. Și închinându-se, au îngenunchiat înaintea prestolului de i-au citit deasupra capului molitvele de domnie patriarhul Dionisie și l-au blagoslovit. Și așa eșind de acolo, l-au pus în scaun domnesc până i-au cântat mnoga léta, mergând toată boierimea de i-au sărutat mâna (Istoria Țării Românești 1290-1690. *Letopisețul Cantacuzinesc*, ed. critică de C. GRECESCU, D. SIMONESCU, București, Ed. Academiei, 1960, p. 190). Expresia slavonă *mnoga léta* înseamnă *la mulți ani*. Pentru cuvintele slavone din textele românești, vezi Pandele OLTEANU (coord.), *Slava veche și slavona românească*, București, Ed. Didactică și Pedagogică, 1975, p. 424 (vocabulary, între pp. 405-458).*

86 Vezi editarea rugăciunii, cu ajustare la scrierea specifică, în Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, „Coronatio. Tradiția liturgică în Țările Române”..., p. 63: *Doamne, Dumnezeul nostru, Împăratul împăraților și Domnul domnilor, <Care> ai ales pe Samuel prorocul și pe robul său, David, și l-ai uns pe el împărat peste poporul lui Israel, Tu acum ascultă rugăciunea noastră, a celor nevrednici și caută din sfântul lăcaș al Tău și pe binecredinciosul robul Tău, pe care ai binevoit să-l pui peste poporul Tău cel sfânt, pe care l-ai dobândit cu Cinstitul Sânge al Unuia Născut Fiului Tău, învrednicește a-l unge cu untdelemnul bucuriei, îmbracă-l cu puterea cea de sus, așează pe capul lui cunună de pietre scump, dăruiește-l cu zile îndelungate, dă-i în dreapta lui sceptorul mântuirii, așează-l pe tronul adevărului și sădește-i lui puterea Sfântului Tău Duh, întărește-i brațul lui, supune-i toate limbile păgâne, seamănă în inima lui frica Ta și iertarea către păcătoși, păstrează-l în neclintită credință, arată-l tare păzitor al sfintei Tale sobornicești Biserici îndreptător, ca să judece poporul Tău întru dreptate și pe săracii Tăi întru judecată și să-i mântuiască pe fiii sârmanilor și să fie vrednic de dreapta Ta împărăție, căci a Ta este puterea și împărăția și slava.*

87 BAR, Ms. Rom. 1790, f. 94 v; vezi textul și la Violeta BARBU, Gheorghe LAZĂR, „Coronatio. Tradiția liturgică în Țările Române”..., p. 63.

p. 95 sus Fig. 16 BAR, Ms. rom. 1790, f. 94 r. Sec. al XVII-lea. *Slujebnicul* trilingv al mitropolitului Ștefan I al Ungrovlahiei. Inițială ornată cu un șarpe.

jos Fig. 17 BAR, Ms. rom. 1790, f. 94 v. *Slujebnicul* trilingv al mitropolitului Ștefan I al Ungrovlahiei. Inițială decorată cu o coroană.

redă, la rândul lui, rugăciunea citită de către arhiereu domnului, care stătea îngenunchat înaintea Sfintei Mese, în Sfântul Altar, și reținem, pentru tema noastră, cererea de înțelepciune pentru domn, ca să poată chivernisi bine poporul pe care i-l încredințează, în felul acesta, Domnul⁸⁸.

⁸⁸ BAR, Ms. rom. 1138, ff. 50-51; am selectat din textul rugăciunii, redat în Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, „Coronatio. Tradiția liturgică în Țările Române”..., pp. 67-68, punând majuscule acolo unde se impunea: Doamne, Dumnezeuul nostru, Cea ce cu înțelepciunea Ta cea negrăită toate le-ai făcut [...] și pre împăratul și prorocul David l-ai uns spre împărăție preste Israil și pre Solomon l-ai încununat cu slavă și l-ai întărit cu înțelepciune [...] Tu,

5. Epilog

Considerăm că în cheia semnificației desăvârșirii creștine, specifică Ortodoxiei, prin dobândirea de virtuți necesare călăuzirii duhovnicești sau chivernisirii social-politice a poporului drept credincios, trebuie înțeleasă prezența șerpilor pe hrisoavele domnești din Țara Românească a secolului al XVII-lea. Astfel, după cum la cârja arhierilor șerpilor subliniau discernământul îndrumătorilor spirituali, la actele de cancelarie șerpilor sugerau înțelepciunea conducătorilor lumești ai poporului creștin, ambele fiind daruri ale lui Dumnezeu, primite printr-o consacrare religioasă specială. Prin extensie, să ne amintim faptul că și la instalarea unui stareț i se citea o rugăciune, pentru ca să primească bună cunoștință, astfel încât să îndrume, așa cum se cuvine, obștea încredințată. Convingerea că aceasta este semnificația folosirii motivului pe hrisoave ne este întărită și dacă analizăm locul plasării șerpilor pe acte: la inițiala ornată, lângă sau pe invocația simbolică (Sfânta Cruce), sau pe litera *M* (de la formula devoțiunii, voievozii conducând *milostieiu Bojiei*, adică *prin mila lui Dumnezeu*), tot acolo fiind redată, pentru hrisoavele brâncovenești, și acvila cruciată, care trimitea la stema de stat, mai ales atunci când acest simbol heraldic nu era pus în centrul frontispiciului, ci doar pe sigiliu⁸⁹.

În ceea ce îi privește pe logofeții implicați în scrierea respectivelor acte, este posibil ca ei să

fi executat și miniaturile, însă, nu avem, deocamdată, suficiente date pentru o certitudine. Totuși, putem sesiza că în actele scrise de către aceiași copişti erau folosite modele similare, ceea ce ar pleda pentru identitatea persoanelor, scriitor și miniaturist, dar nu avem un răspuns cert, în momentul de față. De pildă, hrisoavele pe care le-a semnat Mihai, fiul lui Stan logofăt din Târgoviște, erau decorate cu miniaturi, având, în compoziția lor, doi șerpi care urcau, încolăciți, cu gurile deschise, pe cei doi stâlpi ai inițialei *M*, în timp ce Radu șufar, fiul lui Gherghe șufar⁹⁰ din Târgoviște, scria acte ornate, folosind un alt model zoomorf, cu doi șerpi ale căror corpuri erau împletite, fiind, însă, poziționați în mijlocul inițialei și nu separați.

Observăm, de asemenea, că logofeții erau din Târgoviște, vechea capitală a Țării Românești și un puternic centru cultural, cu tradiție în arta caligrafică, precum și faptul că își menționau filiația, părinții lor fiind din aceeași cetate de scaun. În afara respectivelor acte din timpul Sfântului Martir Constantin Brâncoveanu, ambii logofeți menționați scriseră și alte acte, care atrăgeau atenția prin decorația zoomorfă: Radu șufar, fiul lui Gherghe, semnase un act din 1674⁹¹, prin care domnul Gheorghe Duca îi întârea Patriarhiei de Ierusalim închinarea mănăstirii Călui (ornament cu doi șerpi), iar Mihai, fiul lui Stan, apărea pe un document de la domnul Antonie Vodă, emis în 1670⁹² (doi șerpi urcând pe stâlpii literei inițiale), precum și pe un altul din

acum, Prea Sfinte Împărate al slavei, pre credinciosul Domnul nostru (imea) căruia ne-ai voit ca să stăpânească preste noi, blagoslovește-l și înțelepciune și sfat bun și putere și tărie și biruință din ceru asupra celor fără de Dumnezeu agaréni, vrăjmașilor crucii lui Hristos cu milostivire dăruiaște-i. Ca fiind întărit cu puterea dreptei Tale să poată povățui și chivernisi norodul acesta, adevă creștineasca soarta aceasta a moștenirii Tale, care o ai încredințat lui spre stăpânire. Termenul slavon *imea* provine din *imene*, care înseamnă *nume*. Astfel, se indica faptul că acolo trebuia pomenit numele domnului [Pandele Olteanu (coord.), *Slava veche și slavona românească...*, p. 424].

⁸⁹ Uneori, însă, pasărea, sub formă de vultur, avea rol decorativ și simbolic, vulturul, la rândul său, fiind folosit în arta bisericească.

⁹⁰ Așa cum am văzut, termenul *șufar* trimitea și la activitate comercială, însă, dacă copistul era și miniaturist, nu considerăm că folosirea șerpilor era, în cazul de față, un fel de blazon familial, amintind de atributul lui Mercur (toiag cu șerpi), deoarece șerpilor erau utilizați, în arta creștină a vremii, cu simbolurile la care ne-am referit, iar pe hrisoave, ei semnificau înțelepciunea de care se cuvea să dea dovadă domnia românilor.

⁹¹ BAR, *Doc. Ist.*, MCMXCVI/366.

⁹² BAR, *Doc. Ist.*, MMVI/8.

1673⁹³, din vremea domnului Grigorie I Ghica (ornat cu două sirene). Se observă, aşadar, că aceşti logofeţi au activat în cancelaria voievodală, în timpul mai multor domni, perioadă în care observăm o practică a ornamentării hrisoavelor cu motive zoomorfe, reale sau fantastice, aspect care nu se va impune în vremea fanariotă, când, poate, doar şerpilor să fie mai des folosiţi, tocmai pentru că simbolizau un atribut esenţial al domnilor), dar nici nu a fost sesizat în perioada anterioară, ceea ce conduce la concluzia că respectiva ornamentare, prin folosirea unor anumite motive zoomorfe, a reprezentat o caracteristică a decoraţiei actelor muntene din secolul al XVII-lea. Putem lega acest fenomen artistic de prezenţa, în spaţiul românesc al acelei perioade, a unor caligrafi familiarizaţi cu arta altor zone, eventual, provenind de acolo, dar care au lucrat în Țara Românească, în secolul al XVII-lea, influenţaţi de arta post-bizantină şi orientală, cu înclinare spre decor zoomorf, dar şi de elementele baroce occidentale, care pătrunseseră, mai ales, prin tipăriturile kievene şi veneţiene, multe adunate în biblioteca umanistului Udrişte Năsturel⁹⁴.

De altfel, în Țara Românească a secolului al XVII-lea, se observă o efervescenţă bisericească şi culturală, întreţinută şi de prezenţa unor cărturari şi teologi străini în acest spaţiu⁹⁵. Totuşi, moda decorului zoomorf nu s-a impus. Isar logofeţel şi Mihailovici logofăt Conţescul erau, la rândul lor, renumiţi caligrafi ai vremii, posibil şi autori ai miniaturilor.

În concluzie, hrisoavele brâncoveneşti subliniau, prin anumite pasaje din conţinut (formula devoţiunii, arenga cu citate din *Sfânta Scriptură* şi de la Sfinţii Părinţi ai Bisericii „celei una”) şi prin forma miniaturistică (în cazul de faţă, prin elementele zoomorfe cu valenţe simbolice), existenţa unui stat creştin, condus de către un domn creştin ortodox, investit printr-un ceremonial bisericesc, care, alături de arhieru (în cazul studiului nostru, de mitropolitul Ungrovlahiei), veghea, cel puţin teoretic, dincolo de ispitele care ţineau de slăbiciunile sau neajunsurile firii omeneşti, de împliniri etc., asupra supuşilor⁹⁶, într-o ţară cu deplină autonomie, deşi, din punct de vedere politic, se afla sub suzeranitate otomană, dar înconjurată şi de Mari Puteri creştine, cu pretenţii de supunere.

⁹³ BAR, *Doc. Ist.*, LXIX/52.

⁹⁴ Vezi, de pildă, câteva referinţe despre acest învăţat în Ion I. CROITORU, *Ortodoxia şi Apusul în tradiţia spirituală a românilor. Unitatea Ortodoxiei şi apărarea credinţei ortodoxe în faţa propagandei protestante din secolul al XVII-lea*, vol. I..., pp. 411-418.

⁹⁵ Despre ecumenicitatea Bisericii Ortodoxe Române din Țările Române şi legăturile ei cu întreaga Ortodoxie, în secolul al XVII-lea, vezi Ion I. CROITORU, *Ortodoxia şi Apusul în tradiţia spirituală a românilor. Unitatea Ortodoxiei şi apărarea credinţei ortodoxe în faţa propagandei protestante din secolul al XVII-lea*, vol. I..., pp. 153-200.

⁹⁶ Un detaliu care aminteşte de perpetuarea tradiţiei bizantine la români.